महाकवि-श्रीकविराज पण्डित-विरचितम्

राघवपाण्डवीयम

कलिकातास्थ-संस्कृतपाठशालाध्यापकवर-

वैकुण्ठवासि-प्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्य-विरचितया

कपाटविपाटिकाख्यया टीकया सहितम्।

द्वितीयसंस्करणम्।

एल. सि. इ. उपाधि-धारिणा टीकाकृतुः-भ्रातुष्पुत्रेण

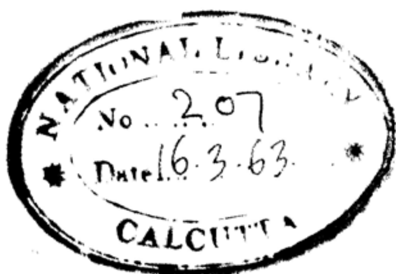
श्रीभवदेवचट्टोपाध्याय-भट्टाचार्येण सम्पादितम्

प्रकाशितञ्च

काव्यवेदान्ततीर्थोपाधिक—

श्रीकृपामयभट्टाचार्येण संशोधितम्।

शकाब्दाः १८४७


NATIONAL LIBRARY
No. 207
Date 16.3.63
CALCUTTA

भूमिका

परमपूजनीया मम ज्येष्ठतातपादाः स्वर्गीयप्रेमचन्द्रतर्कवागीश-महोदयाः स्वरचितया कपाटविपाटिकाभिधया टीकया सह महाकवि-श्रीकविराजविरचितं राघवपाण्डवीयं नाम महाकाव्यं कलिकाता-नगर्यां पञ्चसप्तत्यधिकसप्तदशशतमितशकनृपसंवत्सरे मुद्राक्षरै-रङ्कयित्वा प्रकाशयामासुः।

अथ सहृदयधुरीणः तुकारामजावाजिमहोदयः मुम्बइनगरस्थ-निर्णयसागरयन्त्रालये शशधरकृतया प्रकाशाख्यया टीकया सह महा-काव्यमिदं सप्तनवत्यधिकाष्टादश-शततमखृष्टवर्षे मुद्रितवान्।

उक्तसंस्करणद्वयं विशेषतः पूज्यपादज्येष्ठतातपादकृत-संस्कर-णम् निःशेषितमिति आकलय्य तातपादकृतया टीकया सह उक्तमहाकाव्यस्य पुनर्मुद्रणे सत्वरं यत्नवानपि यन्त्राधिकारिणां शिथिलप्रयत्नतया वर्षकल्पेन कालेन कार्यमिदं समापयितु-मल-मभवम्।

ज्येष्ठतातपादकृत-"कपाटविपाटिका"-शशधरविरचित-"प्रका-शाख्ययोः" कतरा सहृदय-हृदयहारिणीति सुधिय एव विदांकुर्वन्तु।

मुद्रणेऽस्मिन् तातपादमहोदयस्य सुयोग्यान्तेवासिनः अग्रज-प्रतिमस्य स्वनामधन्यस्य श्रीमत्-शशिभूषणचट्टोपाध्यायमहोदयस्य तथा मम सुहृद्वरस्य महामहोपाध्यायोपाधिकस्य श्रीयुक्तहरप्रसादशास्त्रि-महा-शयस्योपदेशः सर्वथा बहुमततया परिगृहीतः। किं बहुना—अनेनैव कार्येऽस्मिन् सफलमनोरथोऽहमभवम्। वर्द्धमानमण्डलायत्त-दामोदरनददक्षिणतटान्तिक-कुविला-ग्रामनिवासी काव्यवेदान्ततीर्थो-पाधिकः श्रीमान् कृपामयभट्टाचार्य-महाशयः परमप्रयत्नेनास्य मुद्रण-संशोधनादिकार्यं सम्पाद्य महतीमुपकृतिं मे विहितवान्, अन्यथा कार्यमिदं कदा पूर्णता-माप्नुयादिति वक्तुं न शक्यते?

सत्वरं तत्तच्छ्लोकदिदृक्षूणां कार्यसौकर्य-मपेक्षमाणोऽहमत्र श्लोकानां मातृकावर्णानुयायिनो मनुक्रमणिका माधुनिकरीत्या संन्यवेशयम् ।

एकसप्ततितमपृष्ठाया-मेकादशपङ्क्तौ "वरवर्णविधा"-वित्यत्र "वरवर्णकृते" इति, द्वासप्ततितमपृष्ठायां सप्तदशपङ्क्तौ "तस्या" इत्यत्र- "दीन" इति, पञ्चाशीतितमपृष्ठायां पञ्चविंशपङ्क्तौ "सहसा" इत्यत्र "सदृशानिति", षडशीतितमपृष्ठायां पञ्चविंशपङ्क्तौ "वर्ज्जित" इत्यत्र "वर्ज्जात" इति, "प्रोङ्खित इत्यत्र "प्रेरित" इति च, तथा सप्ताशीतितमपृष्ठायां द्वाविंशपङ्क्तौ "तेन" इत्यत्र "तत्र" "प्रेषिते"-रित्यत्र 'प्रोज्झिते"—रिति च शशधरधृतपाठान्तरम् प्रकाशकेन मया निवेशितं न तत्रभवता टीकाकृतेति सुधीभिर्द्रष्टव्यम् ।

संस्करणेऽस्मिन् पूज्यपाद-ज्येष्ठतातपादविरचितं श्रीश्रीगङ्गास्तोत्र-मधिकं निवेशितमिति ।

श्रीभवदेव-चट्टोपाध्यायस्य ।

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठा	पङ्क्तिः
सुक्ता	मुक्ता	२	१५
जलएव	जलंएव	३	१७
स्थिता	स्थिता	४	१८
असो	असौ	११	१४
विनष्टि	विभिनष्टि	१२	१५
तया	तथा	१३	२५
सम्भवी	सम्भवो	१४	१६
अतएवेयमेव	अतएवेममेव	१६	२५
रपकं	रूपकं	२२	२५
एकयोऽन्य रामा- यण महाभातेति हातद्वयस्य	एकयोऽन्यथा रामा- यण-महाभारतेति- हासद्वयस्य	२४.	२४
लब्धाः	लुब्धाः	३८	२५
तत्पितर	तत्पितरम्	४२	१८
स्वरादैः	स्वदारैः	४३	८
नारायणांश-संभ्रतं	नारायणांश-संभूतं	४८	२१
सव	सर्वं	६७	२७
शार्दूलविक्रीडित- मिदं वृत्तं	स्रग्धरावृत्तमिदं	७२	२२
अनायाम	अनायासं	८२	१४
अतिमास्वत्	अतिभास्वत्	९१	८
भारतः	भरतः	९२	२१
स्नमवं	भगवं	९६	२१
समा	सा	९९	१६
सर्वयशेभ्यः	सर्वयज्ञेभ्यः	१०४	१०

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठा	पङ्क्तिः
प्राग्वंशो	प्राग्वंशो	१०४	१२
पृथक्ता	पृथक्ता	१०८	८
वाक्यानि	वाक्यानि	१२८	२०
श्रोतौ, रुचिरा,	श्रोतौ, रुचिरा	१३२	२५
शेषभोगिनः	शेषभोगिनः	१३५	१५
मांसान्यश्नन्तीति	मांसान्यश्नन्तीति	१३८	२४
विधिनैव	विधिनैव	१५८	२५
सर्वलोकप्रकाश	सर्वलोकप्रकाशि	१६०	२३
मारीच	मारीचः	१६१	११
सुव्यक्त	सुव्यक्तं	१६२	१२
स्फुटोऽभत्	स्फुटोऽभवत्	१६५	७
त्यक्ता	त्यक्त्वा	१६७	१२
तदीय	तदीयं	१७४	४
मातङ्गतेजः क्षपितारि- शक्तो	मातङ्गतेजःक्षपितारि- शक्तौ	१७६	२
बलीयसी	बलीयसीः	१७८	११
चालयन्त	चालयन्तं	१८५	२०
शोभ	शोभं	२१७	३
वानरवयस्य	वानरवर्यस्य	२३२	११
सुमोद्भिः	सुयोद्धृभिः	२४४	१७
भुरेणुः	भूरेणुः	२४८	२३
निष्कृष्टगल:	निष्क्रान्तगलः	२४९	२०
पता	एताः	२५२	८
सरोपः	सरोषः	२६७	५
पूर्वपरो	पूर्वापरौ	३२५	११
महाघाषाः	महाघोषाः	३४५	१८
अभ्यर्थ	अभ्यर्णं	३८१	१८
क्रिया	क्रियाः	३८१	१९

मङ्गलाचरणादि

दधन्मरकतस्थलीद्युतिविडम्बिकान्तिच्छटां
पुरःप्रबलमारुतो निहितजिष्णुचापोज्ज्वलः ।
हरन् सपदि दुःसहां रविजतापभीतिं नृणां
मदीयहृदयाम्बरे स्फुरतु कोऽपि धाराधरः ॥ १ ॥

आसीदसीमगरिमास्पदकश्यपर्षि-
वंशप्रशंसितजनुर्मनुतोऽप्यनूनः ।
सर्वेश्वरोऽनवरतक्रतुकर्मनिष्ठा-
निर्वर्तितावसथिमंशतया प्रतीतः ॥ २ ॥

तदन्वयसुधाम्बुधेरजनि रामनारायणः
शशीव विमलान्तरो द्विजवरः श्रिया भासुरः ।
यदीयगुणचन्द्रिकोल्लसितराढनीराशये
सतां हृदयकैरवं कलितगौरवं मोदते ॥ ३ ॥

श्रीप्रेमचन्द्रेण तदात्मजेन काव्योत्तमे राघवपाण्डवीये ।
बालावबोधाय सतां मुदे च वितन्यते सद्विवृतिः स्फुटार्था ॥ ४ ॥

अर्थान् ग्रहीतुमिह काव्यपुरे प्रविश्य
युष्माकमस्ति यदि चेतसि सत्यमिच्छा ।
काठिन्यदुर्धरकपाटविपाटिकां मे
टीकां तदा प्रथममेव करे कुरुध्वम् ॥ ५ ॥

अगर्वाः पूर्वेषामतिगहनवाणीचतुरता-
प्रकाशक्लेशज्ञा जगति विजयन्ते कतिपये ।
खलास्तु स्वच्छन्दं परभणितिदोषानुसरणे-
रवज्ञायां विज्ञा विदधति न केषामपयशः ॥ ६ ॥

श्रीगणेशाय नमः

राघवपाण्डवीयम्



प्रथमः सर्गः

स्वाधिष्ठानाम्बुजरजःपुञ्जपिञ्जरमूर्त्तये ।
इच्छाधीनजगत्सृष्टिकर्म्मणे ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

अत्र तावदभूतपूर्व्वकाव्यवर्णनाजनितयशोराशिप्रकाशितप्रकर्षतया कविसार्थसार्थकीकृतनामा श्रीकविराजनामा महाकविः प्रकरणैक्यादिना राघवपाण्डवीयेतिहासवर्णनरूपं राघवपाण्डवीयाभिधं महाकाव्यमारभमाणस्तत्समाप्तिप्रतिबन्धकीभूतमात्मनः प्रत्यूहव्यूहमाशङ्क्य तद्विघाताय कृतमपि नानादेवतोपासनारूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबन्धन् सुरज्येष्ठत्वात् प्रथमं ब्रह्माणमुपश्लोकयति ।

स्वाधिष्ठानेति। ब्रह्मणे परमेष्ठिने नमः किम्भूताय स्वस्य अधिष्ठानम् आसनभूतं यदम्बुजं पद्मं तस्य रजसां परागाणां पुञ्जैः समूहैः पिञ्जरा पीतवर्णा मूर्त्तिः शरीरं यस्य स तथा तस्मै। स्वभावतो रक्तवर्णापि ब्रह्मणोमूर्त्तिर्निजासनकमलपरागैः पीतवर्णा जातेत्यर्थः। एतेन तदम्बुजस्य परागाधिक्यात् इतराम्बुजापेक्षया वैलक्षण्यं ब्रह्मणश्च नियततदम्बुजावस्थायित्वं ध्वनितम्। पुनः किम्भूताय इच्छाया निजाभिलाषमात्रस्य नतु कुलालादेरिव कायिकक्लेशस्य अधीनम् आयत्तं जगतो विश्वस्य सृष्टिकर्म्म निर्म्माणकार्य्यं यस्य स तथा तस्मै। एतेन ब्रह्मा स्वेच्छया जगन्निर्म्मिमीते उत्पत्स्यमानमेत?

पुनातु वः सरस्वत्याविलासशिशुकः शुकः।
तलांशुमयमाणिक्यपञ्जरान्तरगोचरः ॥ २ ॥

काव्यमपि जगदन्तर्गतं भविष्यति तस्मादेतस्मिन्नपि किञ्चिदिच्छां विदधात्विति कवेरभिलाषो ध्वनितः। अथवा ब्रह्मणे परमात्मने नमः। किम्भूताय स्वमेव अधिष्ठानं यस्यास्तादृशी माया सैव अम्बुजं मधुवद्वैषयिकसुखास्वादत्वात् पद्मं तस्य रजःपुञ्जेन रजोगुणाधिक्येन अथच परागसमूहेन पिञ्जरा रक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य तत् तथा तस्मै रजसा रक्तवर्णत्वमागमेषु प्रसिद्धं अतएव 'बहुस्यां प्रजायेय' इत्यादि रूपाया इच्छाया अधीनं जगतः प्रपञ्चस्य सृष्टिकर्म्म यस्य तादृशाय स्वतोगुणक्रियाशून्यायापि मायासम्बन्धात् तद्भयवते इत्यर्थः पिञ्जरमूर्त्तये इत्यत्र तद्गुणालङ्कारः। "स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वल-गुणस्य यत्। वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः" इति लक्षणात्। "पिञ्जरो-ऽस्त्र्यन्तरे क्लीबे स्वर्णे पीते च वाच्यवत्" इति मेदिनी। "पिञ्जरस्तु पीतरक्ते" इति हेमचन्द्रः। 'वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः ॥ १ ॥

नमस्काररूपं मङ्गलमुक्त्वा आशीर्वादरूपं मङ्गलं कुर्वन् वाङ्मयाधिष्ठात्रीं सरस्वतीं उपश्लोकयन् प्रार्थयते।

पुनात्विति। सरस्वत्यावाग्देवताया विलासस्य क्रीड़ाया विलासाय वा शिशुकः कृत्रिमपुत्रकरूपः शुकः कीरः वोयुष्मान् पुनातु पवित्रीकरोतु युष्माकं काव्यकृतिप्रतिप्रतिकूलं दुष्कृतविशेषमुपशमयत्वित्यर्थः। पक्षिविशेषस्य शुकस्य पवित्रकारित्वाभावेऽपि उपास्यदेवताभ्योऽभीष्टशंसनापेक्षया तद्गुण-क्रियापरिवारादितस्तथा शंसनमधिकतरं वैदग्ध्यं द्योतयतीति कविसम्प्रदायः। अतएव 'वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः' इत्यादयो महा-कविप्रयोगाः। विना पक्षिणा लासः क्रीड़ा विलासस्तत्र शिशुक इत्यपरे। किम्भूतः तलस्य सरस्वत्याः करतलस्य येंऽशवोलोहितकिरणास्तन्मयं तद्रूपं यन्माणिक्यपञ्जरं शोणमणिनिर्म्मितं पक्षिरक्षणयन्त्रं तस्य अन्तरं मध्यं तस्य गोचरोविषयस्तन्मध्यवर्तीत्यर्थः। अन्यापि क्रीड़नशीला पुत्रकोयमिति मत्वा शुकेन क्रीड़ति शुकश्च माणिक्यपञ्जरे तिष्ठति शुकस्था काचित् सरस्वती-

ब्रह्माण्डमण्डलच्छन्नपद्मकुटमलदीर्घिका ।
जायतां जगतः शान्त्यै शाम्भवी शक्तिरेकिका ॥३॥
श्रीलतालिङ्गिताङ्गस्य विष्णुकल्पद्रुमस्य वः ।
अवतारमहाशाखाः फलन्तु फलमीप्सितम् ॥ ४ ॥

मूर्त्तिर्वा आगमविशेषे स्यात्। भारतवक्तारं शुकदेवं श्रोतीत्याभाष्य शुकः शुकदेव इत्यादि केशाश्चित् व्याख्यानमश्रद्धेयं शुकदेवस्य भारतवक्तृत्वाभावात् वैशम्पायनस्यैव तथात्वात्। उत्तरार्द्धे तत्कांशूनामपह्नवेन माणिक्य पङ्क्तिस्थापनादपह्नुत्यलङ्कारः। 'प्रकृतं यः निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः' इति लक्षणात्। 'तारामयादास्त च फेनभङ्गा' इत्यादि साहित्यदर्पणीयो-दाहरणदर्शनाच्च ॥ २ ॥

जलमयीं शिवस्य मूर्त्तिमुपश्लोकयन् प्रार्थयते

ब्रह्माण्डेति। एकिका अद्वितीया शाम्भवी शिवसम्बन्धिनी शक्तिः शिवस्य जलमयी मूर्त्तिरित्यर्थः जगतो लोकस्य शान्त्यै रक्षणाय सुखाय वा जायतां भवतु। शाम्भवी शक्तिरेव उपद्रवेभ्यो लोकान् रक्षत्वित्यर्थः। किम्भूता ब्रह्माण्डमण्डलमेव छन्नं छलं यस्य तादृशं यत् पद्मं तस्य यः कुड्मलोऽङ्कुरोभावेन प्रथमोत्पत्तिरित्यर्थः तस्य दीर्घिका वापी जल एव ब्रह्माण्डस्य प्रथमाविर्भावात्। तथा च मनुः "अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशु समप्रभम्" इति। अन्योऽपि कुड्मलो दीर्घिकायां जायते। ब्रह्माण्ड सन्निवेशोऽपि कमलाकारतया पुराणादौ वर्णितः अत्र प्रकृतस्य ब्रह्माण्डमण्डल-स्यापह्नवेनाप्रकृतपद्मकुड्मलस्थापनादपह्नुत्यलङ्कारः। उक्तादेव लक्षणात् अम्बूलतस्य शक्तौ दीर्घिकारोपाद्रूपकालङ्कारश्च 'तद्रूपकमभेदोय उपमानो-पमेययोः' इति लक्षणात्। एवञ्चात्र द्वयो रङ्गाङ्गिभावः सङ्करः। ब्रह्माण्ड-मण्डलाशेषेति पाठे शुद्धरूपकमेव ॥ ३ ॥

अभीष्टफलदातृतया सलक्ष्मीकं नारायणमुपश्लोकयन् प्रार्थयते

श्रीलतेति। विष्णुर्नारायणरूपो यः कल्पद्रुमस्तस्य येऽवतारा मत्स्यकूर्मा-

कान्तिः श्रीकण्ठकण्ठस्य जयत्यालिङ्गनोत्सुका।
स्कन्धारूढेव कालिन्दी मौलिमन्दाकिनीर्ष्यया ॥५॥

दयस्तएव महाशाखाः प्रधानवचाङ्गविशेषास्ता वोयुष्माकं ईप्सितं अभिलषितं यत् फलं वर्गचतुष्टयान्यतमरूपं उद्देश्यं तदेव फलं शस्यं तत् फलन्तु निष्पादयन्तु ददत्वित्यर्थः। किम्भूतस्य श्रौलस्य्मौलद्रूपा या लता वल्ली तया आलिङ्गितं वेष्टितम् अथ च परिरब्धम् अङ्गं यस्य स तथा तस्य। अन्योऽपि कल्पवल्ली-लतालिङ्गितो भवति तस्य शाखाश्च याचकेभ्योऽभीष्टं ददति। निष्पत्त्यर्थकस्य फलधातोरकर्म्मकत्वेऽपि अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् क्वचित् सकर्म्मकत्वम्। तथा च मुरारिः 'वाल्मीकि फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्यागिर' इति। अत्र साङ्गसाङ्गिनोरूपणात् साङ्गरूपकम्। "अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्ग-मेव तत्।" इति लक्षणात्। फलशब्दश्लेषोऽप्यत्र साङ्गरूपकेऽधिकमेव वैचित्र्य-मावहति। "दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके" इत्युक्तत्वात्। 'शाखा वेदविभागेऽपि पादपाङ्गे भुजेऽपि च' इति विश्वः। 'फलं हेतुफले जातीफले फलकशस्ययोः' इति हेमचन्द्रः॥ ४॥

पुनरपि सर्वज्ञानप्रदं शिवमुपश्लोकयति

कान्तिरिति। श्रीकण्ठस्य शिवस्य कण्ठोगलस्तस्य कान्तिर्नीलाच्छवि-र्जयति सर्व्वोत्कृष्टतया वर्त्तताम्। अत्रोत्प्रेक्षते मौलौ मस्तके स्थिता मन्दा-किनी स्वर्गङ्गा मौलिमन्दाकिनी। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपी समासः। तस्या ईर्ष्यया मन्दाकिन्याहरशिरोऽवस्थान रूपस्य सौभाग्य-स्यासहनतया इत्यर्थः आलिङ्गनोत्सुका शिवस्य कण्ठग्रहपूर्वकपरिरम्भणायोद्यता अतएव स्कन्धारूढा शिवस्यांससमीपमागता कालिन्दीव यमुनेव। नेयं भगवतः कण्ठे विषपानजनिता श्यामा कान्तिः किन्तु नवोरवयोर्मध्ये त्वमेका हरशिरोऽवस्थान सौभाग्यं लभसे नाहं किमपि अतस्तव सौभाग्या-दधिकं कण्ठग्रहपूर्वकालिङ्गनसौभाग्यमनुभवामीति मनसि कृत्वा तदर्थं शिवकण्ठमारूढा यमुनेवेति कालिन्दीरूपद्रव्यस्य सम्भावनात् द्रव्योत्प्रेक्षेयम्।

स न करोतु विघ्नानां वारणं वारणाननः ।
मदराविभिरारब्धभोगावलिरिवालिभिः ॥ ६ ॥
जगत्प्रदीपयोर्वंश्यौ सूर्य्याचन्द्रमसोरपि ।
ययोरुद्दीपितौ वाग्भिस्तौ वन्दे कविपुङ्गवौ ॥ ७ ॥

'सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इति लक्षणात् । 'श्लोकश्लोकोऽभि-युग्मे' इति मेदिनी ॥ ५ ॥

विघ्नापहर्त्तारं गणेशमुपश्लोकयन् प्रार्थयते

स इति । सः विघ्नविनाशकतया प्रसिद्धो वारणाननो गजाननः नोऽस्माकं विघ्नानां काव्यकृति प्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टानां वारणं निवारणं करोतु विघ्नान् नाशयत्वित्यर्थः । उत्प्रेक्षया विशिनष्टि मदेति भोगस्य सुखस्य आवलिः श्रेणी यतः सा भोगावलिः स्तुतिः मदेन मत्ततया मदजलपानाभिलाषेण वा रवितु' गुञ्जितु' शीलं येषां तादृशैरलिभिर्भ्रमरैः कर्तृभिरारब्धा प्रस्तुता भोगावलिः स्तुतिपाठो यस्य स तथा तादृश इव । अत्र भ्रमराणां गुञ्जिते स्तुतिपाठत्वोत्-प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेयम् । न इत्यत्र व इति पाठे वो युष्माकमित्यर्थः । मदराविभि-रित्यत्र मदवारिभिरिति आरब्धेत्यत्र आबद्धेति च पाठे मदवारिभिर्मदजलै-र्हेतुभिरितस्ततः श्रेणीरूपेणोपविष्टैर्भ्रमरैराबद्धा कृता भोगावलिः सर्पशरीर-श्रेणी यत्र स इव इत्यन्वयः । वर वत्र सवसनि इत्यस्य रूपेण मदवारिभि-र्मदचपलैरिति वा । 'भोगः सुखे धने चाहिः शरीरफणयोरपीति' मेदिनी । अलिभिरलिवत् श्यामैर्मदवारिभिर्मदजलैराबद्धा भोगावलिर्गण्डस्थचित्रं यस्य स इव । शोभार्थं गण्डस्थचित्रं भोगावलिरुच्यते । "गन्धचन्दनसंयुक्ता रोचना कुङ्कुमैर्युता । नाम्ना भोगावलिः ख्याता अपूर्वा गण्डशोभिनी" इत्युक्तेरिति केचित् ॥ ६ ॥

अथ रामायणभारतप्रबन्धकौ वाल्मीकिव्यासावुपश्लोकयितुमुपक्रमते

जगदिति । अपिर्भिन्नक्रमे जगत्प्रदीपयोरपि जगतां प्रकाशकयोरपि सूर्य्याचन्द्रमसोर्वंश्यौ अन्ववायौ ययोर्वाग्भिर्वचनैः रामायणमहाभारतरूपैकल्पी-

अन्योविधाता वाल्मीकिरादिकाव्यं कमण्डलुः।
रघुनाथकथा गङ्गा तया पूता जगत्त्रयी ॥ ८ ॥
द्वैपायनोऽपरोब्रह्मा तत्सृष्टिर्भारतार्णवः।
सूक्तयोदिव्यरत्नानि त्रैलोक्यं तैरलङ्कृतम् ॥ ९ ॥

पितौ प्रकाशितौ तौ कविपुङ्गवौ कविश्रेष्ठौ वाल्मीकिव्यासौ अहं वन्दे नमामि। येन सूर्य्योत्पन्नोराघववंशोवर्णितः येन च चन्द्रोत्पन्नः पाण्डववंशोवर्णितस्तावहं वन्दे इत्यर्थः। अत्र जगत्प्रदीपयोरपि वंशावन्वाभ्यामुद्दीपिताविति विरोधाभासः उद्दीपितौ वर्णितौ इति विरोधभञ्जनम्। एतेन वाल्मीकिव्यासयोरतिमहत्त्वं ध्वनितम् ॥ ७ ॥

अन्य इति। वाल्मीकिर्मुनिरन्योऽपरोविधाता विलक्षणकाव्य सृष्टिकरणात् ब्रह्मा तथा आदिकाव्यं तत्कृतं रामायणम् अन्यः कमण्डलुः जलाधारविशेषः। तथा तद्वर्त्तिनी रघुनाथस्य श्रीरामचन्द्रस्य कथा माहात्म्योक्तिरन्या गङ्गा भागीरथी तया कथारूपया गङ्गया जगत्त्रयी भुवनत्रयं पूता पवित्रीकृता अन्यस्यापि ब्रह्मणः कमण्डलुविलासिनी गङ्गा जगत्त्रयीं पुनीति। अत्र वाल्मीक्यादौ ब्रह्माद्यध्यवसानात् अयं राजा अपरः पाकशासनइत्यादिवदन्येति विशेषणयोगाच्चातिशयोक्त्यलङ्कारः 'सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यत' इति लक्षणात्। अन्येति यथायथं लिङ्गव्यत्ययेन सर्वत्र योजनीयम् ॥ ८ ॥

द्वैपायन इति। द्वैपायनो व्यासोऽपि अपरो ब्रह्मा प्रजापतिरेव तथा भारतमेव अर्णवः समुद्रः स तस्य द्वैपायनब्रह्मणः सृष्टिः सर्गः तन्निर्म्मितं भारतमप्यपरः समुद्र इत्यर्थः। तत्र च सूक्तयः शोभनवचनानि दिव्यरत्नानि मनोज्ञहीरकादिरत्नानि तैर्दिव्यरत्नैस्त्रैलोक्यं लोकत्रयं समलङ्कृतं भूषितम्। सूक्तमार्थैर्भारतवचनैरेव कर्त्तव्याकर्त्तव्यविधानाविधानादिना सन्मार्गावस्थापनाल्लोकाः शोभिता इत्यर्थः। अत्रापि पूर्व्वोक्त एवालङ्कारः ॥ ९ ॥

निश्रेण्यौ ब्रह्मलोकस्य वाग्देव्याः कर्णकुण्डले।
धर्म्मद्रुममहामूले वाल्मीकिव्यासयोः कृती ॥ १० ॥
भारतादिपुराणानि श्रीरामचरितानि च।
त्रिसन्ध्यसवनान्येष सर्व्वसाधारणोमखः ॥ ११ ॥

स्वविधेयग्रन्थस्य मूलभूते रामायणभारते स्तौति

निश्रेण्याविति। वाल्मीकिव्यासयोः कृती रामायणभारतरूपे निर्म्मिते ब्रह्मलोकस्य निश्रेण्यौ सोपानरूपे ब्रह्मलोकप्रापिके इत्यर्थः। तथा ते वाग्देव्याः सरस्वत्याः कर्णकुण्डले कर्णभूषणस्वरूपे अत्युत्कृष्टतया वाङ्मयानां शोभाजनिके इत्यर्थः। तथा धर्म्मद्रुमस्य धर्म्मरूपवृक्षस्य महामूले प्रधानमूलस्वरूपे अतितरां धर्म्मोत्पादिके इत्यर्थः। एतेन रामायणभारतानुयायितया मदीयोऽपि ग्रन्थस्तद्वदादरणीय इति भावः। धर्म्मद्रुमेत्यत्र धर्म्मे द्रुमत्वारोपस्य भारतरामायणयोर्मूलत्वारोपं प्रतिनिमित्तत्वात् परम्परितरूपकम् अन्यत्र तु निरङ्गमालारूपकम्। निश्रेणिस्त्वधिरोहणीत्यमरः ॥ १० ॥

भारतादीति। त्रिसन्ध्ये प्रातर्म्मध्याह्नसायाह्नरूपसन्ध्यात्रय सवनानि स्नानानि त्रिसन्ध्यस्नानजन्यफलसमफलजनकानीत्यर्थः भारतादिपुराणानि द्वैपायनप्रणीतानि तथा श्रीरामचरितानि वाल्मीक्यादिप्रणीतानि रामायणानि च एष सर्वेषां वर्णानां साधारणो मखो यज्ञः अश्वमेधादियागो यथा स्वर्गादिकं साधयति एतान्यपि तथेत्यर्थः। तत्तयागे तु न सर्व्वेषां वर्णानामधिकारः भारतादिरूपयागस्तु सर्व्ववर्णसाधारणः निर्व्विवादात् शूद्राणामप्यन्ततः श्रवणेऽधिकारस्मरणात् उक्तञ्च पुराणमधिकृत्य। "श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन" इति। अत्र भारतादौ मखत्वारोपाद्रूपकालङ्कारः। भारतादय इतिहासाः पुराणानि वैष्णवादीनि चेतीतरेतरद्वन्द्वः। किम्वा भारतमादि प्रधानभूतं येषां तादृशानि पुराणानीति कर्म्मधारयः। इतरपुराणादिशास्त्रापेक्षया भारतस्य प्रधानत्वं विदित एव तथाचोक्तम्। "संक्षिप्य सर्व्वशास्त्रार्थं भारतार्थांस्तथाऽरतः। निर्णयः सर्व्वशास्त्राणां भारतं परि-

पुराणरामायणभारतादि
क्षीराणि संयोजितभक्तिवत्सैः।
पुरातनैर्या दुदुहे कवीन्द्रैः
सा भारती कामदुघा ममास्तु ॥ १२ ॥

कीर्त्तितम् ॥" इति। "भारतं सर्व्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा। देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्व्वैऋषिभिश्च समन्वितैः ॥ व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम्। महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥" इति च। एष इत्यत्र विधेयापेक्षया पुंस्त्वमेकत्वञ्च। 'प्राज्ञापराक्रमध्याज्ञाक्षिसन्ध्यम्' इति 'सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इति चामरः। 'सवनन्त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्द्दलनेऽपि चेति' मेदिनी। एष्वनुष्टुव्वृत्तम् ॥ ११ ॥

इदानीमुपश्लोकितान् स्वाभिलाषं प्रार्थयते

पुराणेति। पुरातनैः प्राचीनैः कवीन्द्रैर्वाल्मीक्यादिभिर्महाकविभिः संयोजितो भक्तिरूपो वत्सो यैस्तादृशैः सद्भिः संयोजिता भक्तिरूपा ये वत्सास्तैः करणैरिति वा या भारती पुराणरामायणभारतादिरूपाणि क्षीराणि दुग्धानि दुदुहे दुग्धा सा भारती वाणी मम कामदुघा अभिलषितप्रपूरिका अस्तु भवतु मयापि सा भारती स्वाभिलषिते तत्काव्यं क्षीरं दोहनीया भवत्वित्यर्थः। अत्र पुराणादौ क्षीरारोपस्य भक्तौ च वत्सत्वारोपस्य शब्दत्वात् भारत्यां धेनुत्वारोपोऽर्थादवगन्तव्यस्तस्मादेकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः। कैश्चित्तिस्मृती समासोक्त्यलङ्कारः अन्यापि धेनुर्वत्ससंयोगात् क्षीराणि दुह्यते कामधेनुश्च सेव्यमाना कामान् पूरयति। दुदुहे इति कर्म्मणि लिट्। येत्यत्र गौणं कर्म्म दुह्यादेरित्यनेनोक्तत्वात् प्रथमा। अत्रोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोरुपजातिवृत्तम्। "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। स्यादिन्द्रवज्रा ततजा स्ततो गौ। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" इति केदारभट्टः ॥ १२ ॥

अस्ति कादम्बसन्तानसन्तानकनवाङ्कुरः ।
कामदेवः क्षमादेव-कामधेनुर्जनेश्वरः ॥ १३ ॥
कामः पुरातनो येन नूतनेनाभिभूयते ।
भार्गवो राघवेणेव रामो रामेण सङ्गरे ॥ १४ ॥
दत्तयः कीर्त्तयश्चैव यदीयाः कर्णमार्गगाः ।
कान्ताभ्यश्च कविभ्यश्च कामदं यस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥

सम्प्रत्येतत्काव्यनिर्माणाय दत्तप्रोत्साहं स्वोपजीव्यं कामदेवनृपतिं चतुर्विंशतिभिः श्लोकैः कविर्वर्णयति

अस्तीति। कामदेवः कामदेवनामा जनेश्वरो राजा अस्ति वर्त्तते। किम्भूतः कादम्बसन्तानः कादम्बवंश एव सन्तानको देवतरुभेदस्तस्य नवाङ्कुरः नवोत्थितोद्भिद्रूपः तथा क्षमादेवानां ब्राह्मणानां कामधेनुः कामपूरक इत्यर्थः। विशेषणद्वयेन कामदेवस्यातिवदान्यत्वं सूचितम्। अस्तीति वर्त्तमानप्रयोगस्तदानीं तस्य वर्तमानत्वसूचकः। निरङ्गमालारूपकमलङ्कारोऽयम्। "सन्तानः सन्ततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे" इति मेदिनी ॥ १३ ॥

काम इत्यादि। सङ्गरे सौन्दर्ययुद्धे नूतनेन येन कामेन राज्ञा पुरातनः प्राचीनः कामः कन्दर्पोऽभिभूयते सौन्दर्यातिशयात् जीयते। उपमिनोति सङ्गरे युद्धे राघवेण रघुकुलोत्पन्नेन नूतनेन रामेण दाशरथिना पुरातनो भार्गवो रामो जामदग्न्य इव यथा दाशरथिना रामेण परशुरामोऽभिभूतस्तथेत्यर्थः। कन्दर्पवदतिसुन्दर इत्यर्थः। अत्र मनुष्यमात्रस्य कन्दर्पपराभवकर्तृत्वासम्भवात् विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवसानं, तेनोपमापरिपुष्टोऽसम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धनो निदर्शनालङ्कारः। एवञ्चोपमानिदर्शनयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करोऽयम्। "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन्वापि कुत्रचित्। यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना" इति साहित्यदर्पणः ॥ १४ ॥

दत्तय इति। यदीया यत्सम्बन्धिन्यो दत्तयो दानानि कीर्त्तयश्च यशांसि च कर्णमार्गगाः कर्णोऽङ्गराजस्तत्पथानुसारिण्यः अङ्गराजस्येव यस्य दानानि

दधानोऽपि धनुर्विद्यावैशारद्यं किरीटिवत्।
अङ्गनापाङ्गबाणानां यः स्वयं याति लक्ष्यताम् ॥१६॥
यद्यशो राजहंसस्य ब्रह्माण्डं पञ्जरायते।
ग्रासक्षीरायते चास्य पुरस्तात् क्षीरनीरधिः ॥१७॥

यशांसि चेत्यर्थः, यद्वा कर्णमार्गगाः सर्व्वेषां श्रवणपथगामिन्यः सर्वैरपि यस्य दानानि यशांसि च श्रुतानीत्यर्थः। अथवा यदीया दत्तयः कर्णगाः राधेयदानानुकारिण्यः। तथा कीर्तयश्च मार्गगाः मार्गान् मार्गोपलक्षितनानाजनपदान् गच्छन्ति, नतु स्वविषय एव तिष्ठन्तीति तादृश्य इति क्रमेणान्वयः। तथा यस्य कामदेवस्य दर्शनं कान्ताभ्यः प्रमदाभ्यः कामं मदनोद्रेकं ददातीति तादृशं स्त्रीणां कामोद्दीपकमित्यर्थः। तथा कविभ्यः पण्डितेभ्यश्च कामम् अभिलषितं ददातीति तादृशं कवीनामभिलाषपूरकमित्यर्थः। अत्र दानादीनां प्रस्तुतमाहात्म्यप्रकाशकत्वेन प्रस्तुतत्वात् श्लेषमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितः कर्णमार्गगत्वकामदत्वरूपैकधर्मसम्बन्धरूपस्तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ १५ ॥

दधान इति। यः कामदेवः किरीटिवत् अर्जुनवत् धनुर्विद्यायां वैशारद्यं नैपुण्यं दधानोऽपि धारयन्नपि धनुर्विद्यायामर्जुन इव विशारदो भवन्नपीत्यर्थः। अङ्गनानां स्त्रीणां येऽपाङ्गाः कटाक्षास्ते एव बाणास्तेषां लक्ष्यतां शरव्यत्वं स्वयं आत्मनैव याति प्राप्नोति, अति मनोज्ञतया स्त्रीणामपाङ्गविक्षेपास्पदं भवतीत्यर्थः। अत्रार्जुनवत् धनुर्विद्यावैशारद्यं धारयन्नपि स्वयं स्त्रीणामपाङ्गबाणलक्ष्यत्वं यातीति क्रिययोर्विरुद्धत्वात् विरोधाभासालङ्कारः। अतिधनुर्द्धरोरमणीनामत्याह्लादकश्चेति भावः। 'पार्थः किरीटी गाण्डीवी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १६ ॥

यद्यश इति। ब्रह्माण्डं कर्त्तृ यद्यशो राजहंसस्य यस्य राज्ञो यश एव राजहंसस्तस्य पञ्जरायते पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थानं तद्वदाचरति। तथा पुरस्तादग्रे वर्त्तमानः क्षीरनीरधिर्दुग्धसमुद्रश्चास्य यशोराजहंसस्य ग्रासक्षीरायते पानीयदुग्धमिवाचरति। अतिप्रभूततरं यस्य यश आसीदिति भावः। अन्यो

श्रीविद्याशोभिनो यस्य श्रीमुञ्जादियती भिदा ।
धारापतिरसावासीदयं तावद्धरापतिः ॥१८॥
धर्म्मार्थकामान् भजता यथावदनुबन्धिनः ।
अवन्ध्या येन नीयन्ते सज्जना इव वासराः ॥१९॥

राजहंसोऽपि पञ्जरमध्ये तिष्ठति तस्य पुरस्ताच्च पानार्थं दुग्धपात्रं तिष्ठति। यशो राजहंसस्येत्यत्र यशसि राजहंसारोपात् रूपकं, पञ्जरायते इत्यादौ चाय प्रत्ययस्यौपम्यप्रतिपादकत्वादुपमा एवञ्चालोपमानुप्राणितो रूपकालङ्कारः। यद्वा यशो राजहंस इवेति उपमिति समासे तु शुद्धोपमेयम् ॥ १७ ॥

श्रीविद्येति। यस्य कामदेवस्य श्रीमुञ्जात् श्रीयुक्तमुञ्जनामक नृपतेरियती भिदा एतावान् भेदः। किम्भूतस्य श्रीर्लक्ष्मीः विद्या पाण्डित्यं ताभ्यां शोभत इति तादृशस्य, यद्वा श्रीविद्या राजराजेश्वरी देवी तया शोभते इति तस्य, श्रीविद्योपासनया लब्धसम्पत्तेरित्यर्थः। अथ च श्रीविद्याशोभयवतः श्रीमान-युक्तात्भेदो युज्यत एव। भिदामेवोद्भेदयति असौ मुञ्जो धारापतिर्धारा नाम दक्षिणदेशप्रसिद्धा काचिन्नगरी तस्याः पतिः स्वामी आसीत्। अयं तावत् कामदेवः पुनर्धरायाः पृथिव्याः पतिः धारापतित्वं धरापतित्वञ्च इयोरसा-धारणधर्म्मद्वयमेव परस्परभेदकमित्यर्थः उक्तञ्च अयमेव हि भेदोभेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यास इति। मुञ्जापेक्षयास्यातिसम्पन्नं राज्यमिति भावः। मुञ्जो हि किल सिन्धुलनृपतेर्भ्राता भोजराजस्य पितृव्यो धारापुरीपतिरतिमहान् नृपतिरासीदिति श्रूयते। अयं ततोऽप्यधिकतर इति उपमानादुपमेयस्या-धिक्यरूपो व्यतिरेकालङ्कारः। धारानगरी भोजवंश्यानां राजधानीति प्रसिद्धिः। उक्तञ्च केनापि अथ धारानगरे न कोपि मूर्खो निवसति। क्रमेण पञ्चशतानि सेवन्ते विदुषां श्रीभोजम्। वररुचिसुबन्धुबाणमयूरवामदेव हरिवंश-शङ्कर-कलिङ्ग-कर्पूर-विनायक-मदनविद्याविनोदकोकिलतारेन्द्रप्रमुखा इति ॥ १८ ॥

धर्म्मार्थ इति। यथावत् यथायथम् अनुबन्धिन उत्पद्यमानान् परस्पर-मविरोधितया सम्पद्यमानानित्यर्थः। धर्म्मार्थकामान् त्रिवर्गान् भजता

दूषणध्वंसदक्षेण पुण्यसेतुप्रवर्त्तिना।
रामेणेव कृतं येन जनस्थानमकण्टकम् ॥२०॥

सेवमानेन येन कामदेवेन वासरादिवसाः अवन्ध्याः सफलाः कृत्वा नीयन्ते याप्यन्ते प्रतिदिनमेव यस्य धर्मार्थकामा उत्पद्यन्ते इत्यर्थः। उपमिनोति सज्जना इवेति यथा त्रिवर्गपरायणैर्जनैः सज्जना अवन्ध्या नीयन्ते तथेत्यर्थः। त्रिवर्गपरायणा हि सज्जनान् प्राप्य तेभ्यः स्वाभीष्टान् धर्मादीनेवार्जयन्ति नतु तान् वृथा परित्यजन्ति। अत्रावन्ध्यतानयनं प्रति धर्मादिभजनस्य हेतुतयोपन्यासात् काव्यलिङ्गालङ्कारः तन्मूला च सज्जना इवेत्युपमा तस्मात्तयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करोऽयम्। "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं प्रचक्षते" इति साहित्यदर्पणः॥ १९॥

दूषणेति। येन कामदेवेन राज्ञा जनस्थानं जनपदः अकण्टकं क्षुद्रशत्रुरहितं कृतं शत्रून् विनाश्य जनपदाः स्वास्थ्यं प्रापिता इत्यर्थः। उपमिनोति रामेणेवेति यथा रामेण जनस्थानं दण्डकारण्यं तन्निकटवर्त्ती स्थानविशेषो वा राक्षससेनाविनाशनेनाकण्टकं कृतं तथेत्यर्थः। तौ युगपद्विनष्टि, किम्भूतेन दूषणस्य दोषस्य ध्वंसे नाशे दक्षेण निपुणेन पक्षे दूषणस्य राक्षसविशेषस्य ध्वंसे दक्षेण तथा पुण्यसेतुप्रवर्त्तिना धर्ममर्य्यादास्थापकेन पुण्यजनकसेतुकारिणा वा। लोकसञ्चरणाय तेन बहवः सेतवः कृता इत्यर्थः। पक्षे लङ्कागमनार्थं समुद्रे पुण्यसेतोः सुन्दरसेतोः प्रवर्त्तकेन। रामस्येव यस्य चरितानि लोकप्रतिष्ठितानीति भावः। अत्र दूषणादिशब्दानां श्लिष्टत्वात् श्लेषमूलोपमालङ्कारः। "पुण्यं त्रिषु मनोज्ञे स्यात् क्लीवं सुकृतधर्म्मयोः" इति विश्वः। जनस्थानं दण्डकारण्यमिति जटाधरः। इक्ष्वाकुपुत्रं प्रति शुक्रशापमुपक्रम्य "इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम्। जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत॥ समन्ताद्योजनशतं ... तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु॥ ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते। तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते॥" इति रामायणम्। कण्टकः क्षुद्रवैरिणि। "वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे" इति हेमचन्द्रः॥ २०॥

भूरिक्षमाभारभृता विजयार्ज्जितसम्पदा ।
भूमेरुत्खातशल्येन यस्तुल्यो धर्म्मजन्मना ॥२१॥

यथा सर्व्वेषु देवेषु कामदेवो जगत्प्रियः ।
तथा मनुष्यदेवेषु कामदेवो जगत्प्रियः ॥२२॥

आदित्यस्यान्ववायोजयति रघुपतेर्जन्मनोज्जृम्भितश्री-
स्तत्साम्यं सोमवंशः श्रयति सुरभितः पाण्डवानां यशोभिः ।
धत्ते तत्प्रौढ़िमद्य स्मरहरधरणौसम्भवस्यान्ववायो
यस्यालङ्कारभावं भजति कृतधियां कामदः कामदेवः ॥२३

भूरीति। यः कामदेवो धर्म्मजन्मना युधिष्ठिरेण तुल्यः सदृशः। किम्भूतेन भूरिर्महान् यः क्षमाभारः शान्त्याधिक्यं पृथिवीभारो वा तं बिभर्त्तीति तादृशेन कामदेवोऽपि तादृशः, पुनः कीदृशेन विजयेनार्जुनेन अर्जिता सम्पत् यस्य स तथा तादृशेन। अयमपि विजयेन शत्रुपराजयेनार्जितसम्पत्तिः। पुनः कीदृशेन भूमेः सकाशात् उत्खातोयुद्धे विनाशनेन स्वर्गं नीतः शल्यो मद्राधिपो येन स तथा तादृशेन। अयमपि भूमेरुत्खात उद्धृतः शल्योऽङ्गविद्धशस्त्रादिकं तद्वत् पीड़ाकारी शत्रुर्येन तादृशः। अस्मिन् पक्षे भूमेरिति प्रथमान्तं पदं शल्य-शब्दस्य गौणः। उपमेयमार्थौ। क्षमा शान्तौ क्षिताविति। विजयो विजये पार्थे विमाने इति। शल्यः स्यान्मदनद्रुमे। "नृपभेदे श्वाविधि च सौम्नि शस्त्रशलाकयोः" इति च हेमचन्द्रः॥ २१॥

यथेति। यथा सर्व्वेषु देवेषु मध्ये कामदेवः कन्दर्प एव जगत्प्रियः अति-सुन्दरदेहत्वात् जगतां सन्तोषजनकः। तथा मनुष्यदेवेषु राजसु मध्ये अयं कामदेव एव जगत्प्रियः अत्राप्युपमा॥ २२॥

आदित्यस्येति। आदित्यस्य सूर्य्यस्यान्ववायो वंशो जयति सर्वोत्कृष्टतया वर्त्तते किम्भूतः रघुपतेः श्रीरामचन्द्रस्य जन्मना आविर्भावेन उज्जृम्भिता वर्द्धिता श्रीः शोभा यस्य तादृशः तथा सोमवंशश्चन्द्रवंशोऽपि तत्साम्यं सूर्य्यवंश-

केचिद्दानेषु वीराः समरभुवि पुनः केचिदन्ये दयायां
कर्णाद्याः पार्थमुख्याः खचरपतिमुखाः पूर्वमासन् युगेषु।
तेषां तेषाञ्च तेषामपि वहति धुरं साम्प्रतं तावदस्या--
मेकः श्रीकामनामा जलनिधिलहरी स्रग्धरायां धरायाम्
॥ २४ ॥

तुल्यतां श्रयति धारयति किम्भूतः पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां यशोभिः कीर्त्तिभिः सुरभितः प्रसिद्धिं नीतः। अद्य सम्प्रति स्मरहरधरणीसम्भवोऽन्वायोऽपि कादम्बवंशोऽपि तयोः सूर्य्यवंशसोमवंशयोः प्रौढ़िम् श्रीमत्त्वं तद्वदुत्कर्षमित्यर्थः, धत्ते धारयति यस्यान्ववायस्यायं कामदेवः अलङ्कारभावं मण्डनत्वं भजति धारयति किम्भूतः कृतधियां पण्डितानां कामदोऽभिलाषपूरकः। अन्यनिष्ठायाः प्रौढ़ेरन्यस्य धारणमसम्भवद्बिम्बप्रतिबिम्बत्वे पर्य्यवस्यति तेनात्र निदर्शनालङ्कारः "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन्नपि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना॥" इति लक्षणात्। स्मरहरधरणीसम्भव इति धरणीत्युपनामकः स्मरहरनामा कश्चिदेतस्य प्राक्तनपुरुष आसीदिति केचित्। स्मरहर इत्यस्य कश्चित् पूर्वपुरुषः तत्पत्नी च धरणीति ताभ्यां सम्भवोयस्येत्यन्ये। अपरे तु स्मरहर धरणी काशी तस्यां सम्भवो यस्य तादृशः कादम्बवंशस्य प्रथमं काश्यामेवाविर्भावादिति वदन्ति। स्रग्धरावृत्तमिदम्। "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुतां स्रग्धरेयं प्रसिद्ध" इति लक्षणात्॥ २३॥

केचिदिति। केचित् कर्णाद्या राधेयप्रभृतयो दानेषु वीरा दानोत्साहवन्तः। एवं केचिच्च पार्थमुख्या अर्ज्जुनप्रभृतयः पुनः समरभुवि रणभूमौ वीराः तथा अन्येः खचरपतिमुखाजीमूतवाहनादयश्च दयायां वीराः एते पूर्वं युगेषु द्वापरादिषु आसन् बभूवुः नाधुना सन्तीत्यर्थः साम्प्रतमिदानीं पुनरेकः केवलः श्रीकामनामा श्रीकामदेवनृप एव अस्यां धरायां पृथिव्यां तावत् साकल्येन तेषां दानवीराणां कर्णादीनां तेषाञ्च युद्धवीराणां पार्थादीनां तेषामपि दयावीराणां जीमूतवाहनादीनाञ्च धुरं भारं साधर्म्म्यमित्यर्थः

आनेता मध्यदेशात् प्रवचनविदुषां सोमपां ब्राह्मणाना-
मारोढ़ा मर्त्यमूर्ध्ना सुरपतिसदसो मण्डनं मानवत्याः।
जेता भूमेर्जयन्तीपुरपुरमथनश्रीपदाम्भोजभृङ्गः
सोऽपि क्ष्मापस्त्रिनेत्रः स्वकुलकुलगिरिं योऽनुलेभे तपोभिः॥

॥ २५ ॥

वहति धारयति एक एवायं दानवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेत्यर्थः। किम्भूतायां धरायां जलनिधेः समुद्रस्य या लहरीस्रक् तरङ्गमाला तां धरति धारयतीति तादृश्यां समुद्रपर्य्यन्तायामित्यर्थः। जीमूतवाहनस्य विद्याधरचक्रवर्त्तित्वात् खचरपतित्वं स दयावीर एव नागानन्दनाटकादौ तथा दर्शनात् अत्र कर्णादीनां धुरं वहतीति निदर्शनालङ्कारेण एकैकं दानवीरादिरसावलम्बिनः कर्णादीनपेक्ष्य दानादि त्रितयाश्रयत्वेन कामदेवस्याधिक्यप्रतीतिव्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते। "उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावक इत्युपक्रम्य स च दानधर्म्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्" इति दर्पणः क्वचिद्धीरा इत्यत्र धीरा इति पाठः स न मनोरमः। स्रग्धरावृत्तमिदम्॥ २४॥

आनेतेति। जयन्तीपुरं स्वराजधानीं प्राचो नगरविशेषस्तत्र यः पुरमथनो महादेवस्तस्य यत् श्रीयुक्तं पदाम्भोजं चरणपद्मं तत्र भृङ्गो भ्रमर इव सततभगवच्चरणारविन्दचिन्तनानुरक्त इत्यर्थः तादृशः, सोऽपि क्ष्मापः पृथिवीपालः कामदेवस्त्रिनेत्रः साक्षान्महादेवस्वरूपः व्यस्तरूपकं निरन्तरं शिवध्यानेन शिवत्वं प्राप्त इत्यर्थः। शिवत्वमेव घटयति यः क्ष्मापस्तपोभिर्हेतुभिः स्वकुलं स्ववंश एव कुलगिरिं विस्तृतत्वात् पवित्रत्वाच्च हिमालयस्तम् अनुलेभेप्राप्तवान्। शिवोऽपि सतीवियोगानन्तरं तपस्यार्थं हिमाचलं प्राप्तवान्। किम्भूतः मध्यदेशात् हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यवर्त्तिदेशात् प्रवचनविदुषां वेदज्ञानां सोमपां सोमयागादौ सोमलतारसपायिनां ब्राह्मणानाम् आनेता यज्ञार्थं मध्यदेशतच्छान्दसब्राह्मणाम् स्वराजधानीं जयन्तीपुरमानीतवानित्यर्थः अतएवेयमेव यज्ञार्थं मध्यदशात् पञ्चानां ब्राह्मणानामानेतारम् आदिशूरं नृपतिं केचित्

न्यञ्चत्काञ्चीमनोज्ञां सुललितमधुराः कुन्तलैरुल्लसन्त्यः,
पुष्णान्त्यो हारशोभां धृतकरकटकाः कान्तिमद्वेदिमध्याः।
अङ्गश्रीभङ्गिभाजः परिमिलदलकाः प्रोल्लसत्कामरूपाः
सेवन्ते तं समन्तादनुदिनमबलाश्रेणयः क्षौणयश्च ॥२६॥

प्रपद्यते, शिवोऽपि याज्ञिकब्राह्मणानाम् आ सम्यक् नेता नायकः यज्ञफल-दातृत्वात्, अतएव पुष्पदन्तः क्रतुषु फलदानप्रतिभुवमिति। यद्वा मध्यदेशात् नभोभागात् ब्राह्मणानां सप्तर्षीणाम् आनेता पार्वतीविवाहार्थमानीतवान्। तथा मर्त्यमूर्त्त्या मानवशरीरेणैव सुरपतिसदस इन्द्रसभाया आरोढ़ा आरोहणकर्त्ता मन्त्रसिद्धत्वादव्याहतगतिकतया कामदेव इन्द्रलोकं गच्छतीति तात्कालिकानां किम्वदन्ती। शिवोऽपि इन्द्रेणावाहितस्तत्सभां गच्छत्येव। तथा मानवती तन्नाम्नी काचिन्नगरी तस्या मण्डनं भूषणं, मानवती कामदेवस्य पत्नीति केचित्, शिवोऽपि मानवत्यामनस्विन्याः पार्वत्या इत्यर्थः, मण्डनमलङ्कारकः। तथा भूमेः पृथिव्या जेता विपक्षविनाशनेनाधिकर्त्ता शिवोऽपि भूमिं स्वमनसि आस्पदं करोतीति भूम् भूमेर्णिङ् क्विप् तादृशो यज्ञः कामस्तस्य जेता भूमा महांश्चासाविश्चेति भूमेः तस्य भूमेर्जेतेति वा। सोमपामिति धातोराणुक् शसाद्यचीत्याकारलोपः। "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः" इति मनुः। "विनशनात् सरस्वत्यन्तर्धानदेशात्" इति कुल्लूकभट्टः। "स्यात् प्रवचनमागमे" इति हेमचन्द्रः। स्रग्धरावृत्तमिदम् ॥ २५ ॥

न्यञ्चदिति। अबलाश्रेणयः कामिनीपङ्क्तयस्तथा क्षौणयश्च भूमयश्च समन्तात् सर्वतोऽनुदिनं प्रतिदिनं तं कामदेवनृपं सेवन्ते भजन्ते कामिन्य इव भूमयोऽपि तस्य वशवर्त्तिन्य इति भावः। एकोक्त्या द्वयोर्विशेषणान्याह किम्भूताः न्यञ्चन्ती किञ्चिदधो लम्बमाना या काञ्ची नितम्बाभरणविशेषस्तया मनोज्ञा मनोहारिण्यः पक्षे न्यञ्चन्ती दक्षिणदेशीयत्वाविम्नस्थलवर्त्तिनी या काञ्ची नगरीविशेषस्तया मनोज्ञाः। तथा सुललितेन शोभनविलासेन

कूर्म्माकारं चरणयुगलं धूतदिग्दन्तिशुण्डा
दण्डावूरू भुजयुगमपि व्यक्तनागेन्द्रशोभम् ।

मधुरामनोहराः पक्षे सुललिता शोभमाना मधुरा मथुरापरनामा नगरीविशेषो यासु तादृश्यः। तथा कुन्तलैः केशपाशैरुल्लसन्त्यः शोभमानाः पक्षे कुन्तलैर्देशविशेषैरुल्लसन्त्यः। तथा हारेण मुक्तावल्या कृता शोभा सौन्दर्यं हारशोभा तां पुष्णन्त्यो धारयन्त्यः पक्षे हारेण युद्धस्थलेन देशविशेषेण वा कृतां शोभां पुष्णन्त्यः। तथा हृतं करेण कटकं वलयो याभि स्ताः पक्षे हृतो गृहीतः करोराजग्राह्यभागो येभ्यः तादृशाः कटकाः पर्वतनितम्बभागा यासु ताः कटकः कटकनामक उत्कलदेशविशेषो राजधानी वा। तथा कान्तिमत् सुन्दरं वेदिवत् यज्ञवेदिविशेषस्येव मध्यं मध्यभागोयासां ताः पक्षे वेदिः परिष्कृता भूमिर्मध्यो मध्यदेशः कान्तिमन्तौ वेदिमध्यौ यासु ताः। तथा अङ्गानां मुखाद्यवयवानां या श्रीः शोभा तस्याभङ्गिं विशेषं भजन्त इति तादृश्यः पक्षे अङ्गैर्देशविशेषैः श्रीभङ्गिभाजः। तथा परिमिलन्तोऽलकाः चूर्णकुन्तला यासां ताः पक्षे परिमिलन्ती अलका कुवेरपुरी यासु ताः। तथा प्रोल्लसन् प्रादुर्भवन् कामोयस्मात् तादृशं रूपं सौन्दर्यं यासां ताः पक्षे प्रोल्लसन् कामरूपः कामाचलोपलक्षितः प्राग्ज्योतिषापरनामको देशविशेषो यासु ताः। अत्र अवलाश्रेणीनां क्षोणीनाञ्च प्रस्तुतप्रकर्षकतया प्रस्तुतत्वादेकधर्म्माभिसम्बन्धाच्च श्लेषानुप्राणितस्तुल्ययोगितालङ्कारः। “काञ्ची स्यान्मेखलादाम्नि प्रभेदे नगरस्य च”इति मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः, इति ‘कुन्तलश्चषके बाले जवे पुंभूम्नि नीवृतीति,’ हारो मुक्तावली युधि’इति ‘कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डले सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपीति’ ‘अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृतीति’ ‘अलका कुवेर पुर्य्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले इति च मेदिनी। स्रग्धरावृत्तम् ॥ २६ ॥

कूर्म्मेति। प्राय उत्प्रेक्षे त्रिभुवनस्रष्टा ब्रह्मणा पृथ्वीधरणविषये निरालम्बायाः पृथिव्याधारणकार्य्ये तत्समर्थान् पृथिवीधारणयोग्यान् पदार्थान् वस्तूनि एकीकृत्य एकत्र नीत्वा यस्य कामदेवस्य मूर्तिः शरीरं निर्मिता सृष्टा

प्रायः पृथ्वीधरणविषये तत्समर्थान् पदार्थान्
एकीकृत्य त्रिभुवनसृजा निर्म्मिता यस्य मूर्त्तिः ॥२७॥
कस्त्राता कामदेवः समरविजयिनां कोऽग्रणीः कामदेवः
कस्त्यागी कामदेवः सरसकविगिरां कः पदं कामदेवः।

प्रथमाद्धि पृथिवीं निरालम्बां निर्म्माय तद्धारणोचितान् कूर्म्मादीन् निर्म्मायापि तेषां बहुत्वादपरितोषेण ततः सर्व्वमेकीकृत्य तद्योग्यामेकामेव यस्य मूर्तिं किं निर्म्मितवानित्यर्थः। तथाहि यस्य चरणयुगलं कूर्म्माकारं मध्योन्नतत्वात् कूर्म्मशरीरसदृशं कूर्म्मेणापि पृथिवी धार्यते, तथा यस्य ऊरू धृतः कम्पितः चलत्वात् सदृशीकृत इत्यर्थः दिग्दन्तिनां दिग्गजानां शुण्डादण्डौ दण्डाकारा शुण्डा याभ्यां तादृशौ दिग्दन्तिनोऽपि पृथिवीं शुण्डाभिर्धारयन्ति। धृतेत्यत्र हृतेति पाठे शुण्डादण्डाविति व्यस्तरूपकं ततः कर्म्मधारयः तथा यस्य भुज-युगमपि बाहुद्वयमपि व्यक्ता आजानुलम्बमानत्वात् प्रकटीभूता नागेन्द्रस्य सर्पराजस्य शोभा सौन्दर्य्यं यत्र तादृशं सर्पराजोऽपि पृथिवीं धारयति दुर्वृत्त-जनदमनादिना कृत लाघवतया कामदेवोऽपि कूर्म्मादिवत् पृथिवीभार-ग्राहीति भावः। अत्र वाक्यार्थस्य सम्भाव्यमानत्वात् प्रायःपदयोगाच्च उत्-प्रेक्षालङ्कारः। व्यक्तनागेन्द्रशोभमित्यत्र व्यक्तनागेन्द्रस्य प्रकटहस्तिनः शोभा यत्रेति कस्यचित् टीकाकारस्य व्याख्यानं कस्य न वा हास्यमुल्लासयति। मन्दाक्रान्तावृत्तमिदं "मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्म्मोभनौ तौ गयुग्मम्"इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

कस्त्रातेति। एवमीदृशानां प्रश्नानां रामवत् राम इव एकः कामदेव एव प्रतिवचनं प्रत्युत्तरविषयः नन्वितरे कामवदिति पाठे कन्दर्प इवेत्यर्थः। तादृश-प्रश्नप्रतिवचनानां प्रकारं दर्शयति कस्त्रातेत्यादि। त्राता प्रजानां साधुरक्षिता कः उत्तरमाह कामदेव इति कामदेवरूप एव विलक्षणप्रजारक्षितेत्यर्थः। एवं सर्वत्र समरविजयिनां युद्धे लब्धजयानां अग्रणीः श्रेष्ठः कः, तथा त्यागी दाता

कः सेव्यः कामदेवः श्रितभरणविधौ कः कृती कामदेवः
प्रश्नानामेवमेकः प्रतिवचनमहो रामवत् कामदेवः ॥२८॥

जित्वा शत्रून् स्वमभिविशतोधाम हर्म्याग्रलग्ना
भावोद्भेदाद्गलितगतयो लोलमीनायताक्ष्यः।
प्रान्तप्रेङ्खच्छफरकनकस्तम्भशोभैर्निजाङ्गैः
सीमन्तिन्यो विदधति दृढं यस्य मीनध्वजत्वम् ॥२९॥

कः, तथा सरसकविगिरां रसवत्काव्यानां पदं स्थानं कः काव्यरसास्वादे निरुपमः सामाजिकः क इत्यर्थः, तथा सेव्यः जीविकार्थमुपास्यः कः, तथा श्रितानाम् अनुगतानां भरणविधौ पालनकर्म्मणि कृती कुशलः कः सर्वत्रोत्तरं कामदेव इति। अत्र वाक्यानां प्रश्नोत्तररूपत्वात् परिसंख्यालङ्कारः 'किञ्चित् पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत् प्रकल्पते तादृगन्य व्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता' इति लक्षणात्। रामवदित्यत्र च आर्थी उपमा एवञ्च द्वयोः संसृष्टिः। सातेति साध्वर्थं दृष्टि। स्रग्धरावृत्तम् ॥ २८ ॥

जित्वेति। सीमन्तिन्यः स्त्रियो निजाङ्गैः स्वकीयावयवैः करणैः यस्य राज्ञो मीनध्वजत्वं मीनकेतनत्वं कन्दर्पत्वमित्यर्थः दृढमतिशयेन विदधति व्यक्तीकुर्वन्ति, किम्भूतस्य शत्रून् जित्वा स्वं स्वकीयं धाम गृहम् अभिविशतः प्रविशतः, किम्भूताः सीमन्तिन्यः हर्म्याग्रस्य प्रासादस्याग्रे उपरि लग्नाः स्थिताः, तथा हर्षाधिक्यात् भावस्य स्तम्भाख्य सात्त्विकभावस्य उद्भेदादुदयात् गलिता विनष्टा गतिर्गमनं यासां ताः तथा, लोलं चञ्चलं मीनवत् आयतं विस्तृतम् अक्षि चक्षुर्यासां ताः लोलमीनवदायतमक्षि यासामिति वा, किम्भूतैर्निजाङ्गैः प्रान्ते समीपे प्रेङ्खच्चलन् शफरीमत्स्यविशेषो यत्र तादृशो यः कनकस्तम्भ कन्दर्परथोपरिवर्तमाना सौवर्णी स्थूणा तस्येव शोभा सौन्दर्य्यं येषाम् तादृशैः अयम्भावः कन्दर्पस्य रथोपरि समीनः कनकस्तम्भो वर्तते येन च स मीनध्वजत्वेन व्यपदिश्यते अयमपि पुरप्रवेशकाले उपरिस्थाभिर्गौराङ्गत्वात् कनकस्तम्भायमानाङ्गयष्टिभिः सन्धीदयाविश्चलाभिः शफरायमाणलोलनयनाभिश्च स्त्रीभिः

योषावेशो विषधरगृहं केशमोक्षोऽम्बुगर्भः
शष्पग्रासः शबरशिबिरं शम्बरत्वङ्निचोलः।
पाणेः शाखाकवलनविधिर्धारणं कण्ठदाम्नां
यच्छत्रूणां भवति भुवने जीवनोपायवर्गः ॥३०॥

कृत्वा मीनध्वजत्वं प्राप्त इति। अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति असम्बन्धे सम्बन्ध कल्पनरूपातिशयोक्त्यलङ्कारस्तेन च कामदेवः कामदेव इवेत्युपमा गुणीभूततया व्यज्यते। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ २९ ॥

योषेति। भुवने लोके यच्छत्रूणां यस्य कामदेवस्य रिपुणाम् एतत् सर्वं जीवनोपायवर्गः प्राणरक्षणकारणकलापः, के ते उपाया इत्याह योषावेशः स्त्रीवेशधारित्वं स्त्रीणामवध्यत्वात्, तथा विषधरगृहं पातालं विवरप्रवेश इत्यर्थः तत्रापि शत्रुगमनासम्भवेन विनाशाभावात्, तथा केशमोक्षः केशानां मुण्डनं मुण्डव्रतधारणमित्यर्थः मुण्डपतिनामवध्यत्वात्। तथा अम्बुगर्भः जलमध्यं जलमध्यनिमज्जनमित्यर्थः तथात्वे शत्रूणामलक्षितत्वेन विनाशासम्भवात्। तथा शष्पस्य तृणस्य ग्रासः कवलीकरणं न मां विनाशय दन्ते तृणं करोमीत्युक्त्वा मुखे तृणार्पणमित्यर्थः तथाभूतानामप्यवध्यत्वात्। तथा शबरशिबिरं शबराश्चाण्डालभेदा आरण्यास्तेषां शिबिरं गृहं पलाय्य शबरशिबिरं प्रविश्यात्मगोपनमित्यर्थः तादृशानामप्यलक्षितत्वेन विनाशासम्भवात्। तथा शम्बरत्वङ्निचोलः शम्बरो मृगविशेषस्तस्य त्वक् चर्म्म तद्रूपो निचोल आच्छादनवस्त्रं मृगाजिनप्रावृताङ्गानां तपस्विनां वेशधारणमित्यर्थः तपस्विनामवध्यत्वात्। तथा पाणेः करस्य शाखा अङ्गुल्यस्तासां कवलनविधिः मुखाभ्यन्तरे प्रवेशनं मुखाभ्यन्तरेऽङ्गुलिप्रवेशनं हि स्वस्य रिपोरधीनत्वं ज्ञापयति यद्वा कवलनविधिः सङ्कोचकरणम् अञ्जलिकरणमिति यावत् कृताञ्जलिर्हि शत्रुभिर्न हन्यते। तथा कण्ठदाम्नां धारणं गले रज्जूनां स्थापनम् अपराधमार्ज्जनाय कण्ठधृतरज्जवो हि जयिभिर्न हन्यन्ते एतेनास्यातितरां पराक्रमित्वं ध्वनितम्। "चण्डालभेदे पानीये शबरश्चण्डिकापतौ" इति विश्वः। "शम्बरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः" इति मेदिनी। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३० ॥

विशिष्टगीता धृतवंशदीप्तिः
श्रुतिप्रतिष्ठा पुरुषार्थसूतिः।
सन्मार्गविस्तारवती सुजाति
यं भारतश्रीर्भजतेऽभिरामा ॥ ३१ ॥

विशिष्टेति। भारतस्य भारतवर्षस्य श्रीर्लक्ष्मीर्यं नृपं भजते आश्रयति, किम्भूता विशिष्टैर्देवादिभिर्गीता कर्मभूमित्वात् प्रशंसिता। तथा च विष्णुपुराणम्। "अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने। यतो हि कर्मभूरेषा ह्यतोऽन्या भोगभूमयः। अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम। कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात्। गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमि भागे। स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात्।" सुरत्वं प्राप्तानस्मानपेक्ष्य भूयोऽधिकं धन्याः सुकृतिनः इत्यर्थः इति श्रीधरस्वामिव्याख्यानञ्च। तथा धृता वंशैर्वेणुभिः कान्त्याः दीप्तिः शोभा यया तादृशी, तथा श्रुतौ वेदे प्रतिष्ठा कर्म्मक्षेत्रत्वात् प्रशंसा यस्याः सा तथा, पुरुषार्थानां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां सूतिरुत्पत्तिर्यतस्तादृशी अत्रापि पूर्वोक्त एव हेतुः, तथा सतां शोभनानां मार्गाणां वर्त्मनां योविस्तारः स विद्यते यस्यां तादृशी, तथा सुजातिः शोभना जातयो ब्राह्मणादिवर्णा यत्र तादृशी, तथा अभिरामा मनोज्ञा यद्वा रामं भार्गवं दाशरथिं वा अभिगतेत्यभिरामा। "द्वितीयया त्यादेः क्रान्तादौ" इति तत्पुरुषः पूर्व्वं रामादिभिरुपभुक्तेत्यर्थः। अथ च भारतस्य व्यासप्रणीतेतिहासविशेषस्य श्रीर्भारती लक्ष्मीर्यं भजते तस्य भारतानुरक्तत्वात् सापि विशिष्टगीता विशिष्टा उपनिषत्त्वात् पर्य्यप्रकाशनात् मनोज्ञा गीता भीष्मपर्व्वान्तर्गतभागविशेषो यस्यास्तादृशी तथा धृता वंशस्यान्ववायस्य वंशानुचरितस्य वा दीप्तिः प्रकाशो यया तादृशी तथा श्रुतेर्वेदस्येव प्रतिष्ठा प्रामाण्यं यस्याः सा यद्वा श्रुत्या श्रवणेन्द्रियेण प्रतिष्ठा ग्रहणं यस्याः सा भारतस्य शब्दरूपत्वात् किंवा श्रुतेर्वेदस्य प्रतिष्ठा तात्पर्य्यं यत्र तादृशी अतएवोक्तं भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थः प्रदर्शित इति। तथा पुरुषार्थस्य वर्गचतुष्टयस्य सूतिर्यतः सा भारतं हि श्रूयमाणं पाठ्यमानं वा चतुर्वर्गं साध-

छत्रचन्द्रमसि यस्य निर्म्मले
लोकतापमपहन्तुमुद्यते।
कुड्मलीभवति वैरिभूभृता
मातपत्रशतपत्रसन्ततिः ॥ ३२ ॥

यति, तथा सन्मार्गविस्तारवती शिष्टव्यवहारप्रकाशकारिणी, तथा सुजातिः शोभना जातयः छन्दांसि यत्र सा, तथा अभिरामा इतिहासादिभिः सर्वेषां मनोज्ञा। भारतश्रीर्भरतरूपश्रीयं भजत इत्यपि केचिद्व्याचक्षते भाः कान्तिः रसं सम्भोगस्ताभ्यां युक्ता श्रीरित्यपरे। श्लेषोऽयम्। 'वंशः सङ्घेऽन्वये वेणौ' इति 'जातिः सामान्यगोत्रयोः मालत्यामामलक्याञ्च "चुल्ल्यां काम्पिल्ल-जन्मनोः जातीफले छन्दसि च" इति च हेमचन्द्रः। लक्ष्मीसरस्वतीधात्री त्रिवर्ग-सम्पद्विभूति शोभासु। उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथितेति व्याडिः। वृत्तमिदमिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः यदाह केदारभट्टः 'स्यादिन्द्रवज्रायतजास्ततोगौः। उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततोगौः। अनन्तरोदी-रितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥ ३१ ॥

छत्रेति। यस्य नृपस्य निर्म्मले विशदे छत्रचन्द्रमसि सितातपत्ररूपे चन्द्रे लोकानां तापं सन्तापम् अथच उपद्रवम् अपहन्तुम् उद्यते उद्युक्ते सति वैरि-भूभृतां विपक्षनृपतीनाम् आतपत्राणि श्वेतच्छत्राण्येव शतपत्राणि पद्मानि तेषां सन्ततिः समूहः कुड्मलीभवति सङ्कोचं प्राप्नोति। कामदेवे राजनि सति सर्वे तद्विपक्षा भ्रष्टराज्या जाता इति भावः। चन्द्रोदये हि पद्मानां मुकुली-भावो युज्यत एव। अत्र तापहननस्य मुकुलीभावस्य च उपमान एव सङ्गतत्वा-द्रूपकालङ्कारः, एतेन छत्रं चन्द्रमा इवेति केषाञ्चिदुपमितिसमासकरणमबोध विलसितं यत्र ह्युपमेय एव साधारणधर्म्मस्यान्वयस्तत्रैव मुखपद्मं चुम्बामीत्यादौ उपमा न तु मुखपद्मं विकाशत इत्यादौ। अत्र हि दलविभागरूपस्य विकाशस्य उपमानेनैवान्वयाद्रूपकमेव। रथोद्धता वृत्तं "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात्। "सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्" इत्यमरः ॥ ३२ ॥

औदार्ये रघुनाथधर्मसुतयोस्तत्सोदराणां पुनः
सौभ्रात्रे पतिदेवताव्रतविधौ पृथ्वीसुताकृष्णयोः।
श्रीरामायणभारतार्णवकृतेष्वाख्यानरत्नेषु च
श्रेयान् सम्प्रति कामदेवनृपतिः कौतूहली वर्त्तते ॥३३

ज्ञानं जृम्भयति श्रियं विशदयत्यानन्दमुद्दीपय-
त्याधत्ते मतिपाटवं वितनुते वाचां समीचीनताम्।

इदानीमेकयोक्त्या रामायणभारतार्थवर्णनस्य कारणं सूचयन्नाह।

औदार्ये इति। सम्प्रति श्रेयान् श्रेष्ठः कामदेवनृपतिरेतेषु विषयेषु कौतूहली वर्त्तते एतान् विषयान् श्रोतुं कामदेवस्य कौतुकमस्तीत्यर्थः। कुत्रेत्याह रघुनाथधर्मसुतयोः श्रीरामयुधिष्ठिरयोरौदार्ये उदारत्वे महत्त्वे दातृत्वे वेत्यर्थः। तथा तत्सोदराणां पुनः तयोः श्रीरामयुधिष्ठिरयोः सोदराणां भ्रातॄणां भरतादीनां भीमादीनाञ्चेत्यर्थः सौभ्रात्रे परस्परभ्रातृसौहृदे। तथा पृथ्वीसुता सीता कृष्णा द्रौपदी च तयोः पतिदेवताव्रतविधौ पतिरेव देवता यासां ताः पतिदेवताः पतिव्रतास्तासां यद्व्रतं मन्वाद्युक्तनियमस्तस्य विधौ अनुष्ठाने तथा श्रीरामायणभारतरूपौ यावर्णवौ समुद्रौ तत्र कृतेषु वाल्मीकिव्यासाभ्यां निहितेषु आख्यानरत्नेषु इतरेष्वप्युत्कृष्टाख्यानेष्वित्यर्थः। सर्वेषां सप्तम्यन्तपदार्थानां कौतूहलीत्यनेनान्वयः। एतादृशनृपानुरञ्जनार्थमेवायं प्रबन्धः क्रियत इति कवेरभिप्रायः। पतिव्रतामाह हारीतः। "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" इति। "उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्," इति "कृष्णा स्याद्द्रौपदी नीली" इति च मेदिनी। शार्दूलविक्रीडितमिदं वृत्तम् "सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्", इति लक्षणात् ॥ ३३ ॥

अस्य काव्यानुरागमाह—ज्ञानमिति। सतां कवीनां सूक्ति शोभनावाणी तत्र तादृशी या गोष्ठी संलापः परस्परभाषणमित्यर्थः तत्र रसोऽनुरागस्तस्मादन्यो

प्रत्यक्षीकुरुते पदार्थनिवहं ख्यातिं प्रतिष्ठापय-
त्यन्यः को नृपतेर्विनोदविभवः सत्सूक्तिगोष्ठीरसात् ॥३४

तस्यावदातैः कविसूक्तिसूत्रैः
संस्यूतनानागुणरत्नराशेः।
विनोदहेतोः कविराजसूरि
र्निबन्धनद्वन्द्वमिदं विधत्ते ॥३५॥

नृपतेः कामदेवस्य विनोदविभवः कः विनोदस्य उद्वेगापनयनस्य विभवो धनम् ऐश्वर्यं वा कः अपि तु न कोऽप्यस्तीत्यर्थः, केवलं सत् सूक्तिगोष्ठीरस एव तं विनोदयतीत्यर्थः, यतः स ज्ञानं व्यवहारादि बोधं जृम्भयति वर्द्धयति तथा श्रियं सम्पत्तिं विशदयति उत्कर्षयति तथा आनन्दं रसास्वादनसमुद्भूतं लोकोत्तराह्लादम् उद्दीपयति जनयति तथा मतिपाटवं बुद्धिकौशलम् आधत्ते करोति तथा वाचां समीचीनतां उत्कृष्टतां वितनुते विस्तारयति तथा पदार्थनिवहं वाच्य-लक्ष्यव्यङ्ग्यरूपार्थसमूहं प्रत्यक्षीकुरुते ज्ञापयति वैदग्ध्यसम्पादनेन दुर्बोध-मप्यर्थजातं बोधयतीत्यर्थः तथा ख्यातिं सामाजिकतया प्रसिद्धिं प्रतिष्ठापयति करोति। काव्यालापो हि व्यवहारज्ञानादिकं जनयत्येव यदुक्तं मम्मटभट्टैः। "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतये "इत्यादि। अनेनास्य सत्सूक्ति गोष्ठीरसरूपकारकस्य जृम्भणादिनानाक्रियासम्बन्धाद्दीप-कालङ्कारः "अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु च" इति लक्षणात्। "गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी ॥ ३४ ॥

अथ कामदेवप्रीत्यर्थोऽयमुद्यम इति प्रतिपादयन् प्रतिजानीते

तस्येति। कविराजसूरिः कविराजनामा कविस्तस्य कामदेवस्य विनोद-हेतोः प्रीत्यर्थं इदं वक्ष्यमाणप्रकारं निबन्धनद्वन्द्वं रामायणभारतार्थवर्णनयुग्मम् एकयोक्त्या रामायणभारतेतिहासद्वयस्य वर्णनमित्यर्थः विधत्ते करोति तस्य किम्भूतस्य अवदातैः शुद्धैः अथ च शुक्लैः कवीनां सूक्तयः शोभनवचनान्येव

श्रीरामायणमाणिक्यं भारतस्वर्णमुद्रितम्।
न कस्य कुरुते लोके विस्मयोल्लासि मानसम् ॥ ३६ ॥
प्रायः प्रकरणैक्येन विशेषणविशेष्ययोः।
परिवृत्त्या क्वचित्तद्वदुपमानोपमेययोः ॥ ३७ ॥

सूत्राणि तन्तवस्तैः कृत्वा सम्भूतः सम्बद्धः अथ च ग्रथितो नानागुणरत्नराशिः नानागुणा एव रत्नानि तेषां राशिः समूहो यस्य तादृशस्य। अन्योऽपि रत्नराशिः शुक्लैः सूत्रैर्ग्रथ्यते कविभिः श्लोकादिना वर्णितगुणसमूहस्येत्यर्थः। अत्र पूर्वार्द्धे रूपकालङ्कारः। स्यूतेति सिवुतन्तुसन्ताने इत्यस्मात् क्तः ऊर्द्धन्य-वान्तस्येति वकारस्योकारः। विधत्त इति 'रामः स्वयं याचते' 'जीवत्यहो रावणः' इत्यादिवत् अस्मदर्थाविवक्षया प्रथमपुरुषैकवचनम्। "धीमान् सूरिः कृती कृष्टिः" इत्यमरः। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्वृत्तम् ॥ ३५ ॥

न केवलमिदं कामदेवस्यैव प्रीतिजनकं किन्तु सर्व्वेषामपि चमत्कारकं भविष्यतीत्याह

श्रीति। श्रीरामायणं रामायणोक्तश्रीरामादिचरितं तदेव माणिक्यम् अत्युपादेयत्वात् मणिविशेषः श्रीरामायणं माणिक्यमिवेत्युपमितिसमासो वा तत्, भारतस्वर्णमुद्रितं भारतं भारतोक्तयुधिष्ठिरादिचरितमेव स्वर्णं तेन मुद्रितं सम्बद्धम् अथ च जड़ितं सत् लोके जगति कस्य जनस्य मानसं चित्तं विस्मयोल्लासि विस्मयेन अहो अपूर्वमिदमिति चमत्कारेण उल्लसतीति तादृशं न कुरुते, अपि तु सर्वेषामेव कुरुत इत्यर्थः। अन्यदपि माणिक्यं स्वर्णमुद्रितं सत् सर्वेषां चमत्काराय भवति। अत्र पूर्वार्द्धे एकतरसाधकाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करस्तेन च रामायणभारतचरितयोरन्यतरदेकमपि लोकोत्तरत्वाच्चमत्कारजनकं किं पुनस्तयोरुभयोरेकोक्त्या निबन्धनमित्यर्थापत्त्यलङ्कारो व्यज्यते। अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ३६ ॥

ननु दुर्घटमिदमुभयोरेकोक्त्या निबन्धनं तत् केन प्रकारेण करिष्यसीत्याशङ्क्य तत्प्रकारमाह

क्वचित्पदैश्च नानार्थैः क्वचिद्वक्रोक्तिभङ्गिभिः।
विधास्यते मया काव्यं श्रीरामायणभारतम् ॥ ३८ ॥

युग्मम् ॥

पदमेकमपि श्लिष्टं वक्तुं भूयान् परिश्रमः।
कथाद्वयैक्यनिर्वोढुः किं धरापतितोऽधिकम् ॥ ३९ ॥

प्राय इति। मया श्रीरामायणभारतम् एकोक्त्या तदुभयेतिहासवर्णनरूपं राघवपाण्डवीयं काव्यं विधास्यते करिष्यते कथमित्याह प्रायोबहुषु विषयेषु प्रकरणस्य भेरीरवशरद्वर्णनवनवासयक्षोद्धरणादिप्रस्तावस्य ऐक्येन एकरूपतया यथा आभूमण्डलेत्यादि अत्र उभयपक्षेऽपि भेरीरवस्य प्रस्तावः। तथा विशेषण-विशेष्ययोः परिवृत्त्या विपर्ययेन एकत्र यद्विशेषणं तदेवान्यत्र विशेष्यमित्येवं रीत्येत्यर्थः। यथा एकत्र यशोभिः पाण्डुर्दशरथो राजा बभूव पक्षे दशरथ-स्फुटवीरलक्ष्मीः पाण्डुराजा बभूवेति तथा उपमानोपमेययो स्तद्वत्परिवृत्त्या एकत्र यदुपमानं तदेवान्यत्र उपमेयमित्येवं रीत्येत्यर्थः। यथा तस्य रामस्य लक्ष्मीर्विपक्षेषु क्रष्टा कान्ताकचेष्विव पक्षे तस्य युधिष्ठिरस्य कान्ता विपक्षेषु कचेषु क्रष्टा लक्ष्मीरिवेति। तथा क्वचिन्नानार्थैरनेकार्थवाचकैः श्लिष्टैः पदैः बाहुल्येन तत्रैवोदाहरणानि। तथा वक्रोक्तिभङ्गिभिः वक्रकथनप्रकारैः उद्देश्यताविधेयतापरिवृत्तिरूपाऽन्यथायोजनादिभिरित्यर्थः यथा कर्णनासापनो-दोऽयं स्त्रीणां यदपमाननेति अत्र सूर्पणखापक्षे कर्णनासापनोद एव स्त्रीणा-मपमानना उर्वशीपक्षे अपमाननैव कर्णनासापनोद इति एभिः प्रकारैर्मयेदं विधास्यते इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नैतत्सुकरमित्याह

पदमिति। का कथा बहुनाम् एकमपि श्लिष्टम् अनेकार्थप्रतिपादकं पदं वक्तुं प्रयोक्तुम् इतरेषां भूयान् महान् परिश्रमः प्रयासो भवति अतएव कथाद्वयस्य रामायणभारतोक्तेतिहासद्वयस्य ऐक्येन एकयोक्त्या निर्वोढुर्महाराः निर्वाहकर्तुं निबध्नतो धरापतितः कामदेवनृपात् अधिकं श्रेष्ठतरं किम

श्रीमद्रामायणं गङ्गा भारतं सागरो महान् ।
तत्संयोजनकार्य्यज्ञः कविराजो भगीरथः ॥ ४० ॥
सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥ ४१ ॥

अपितु न किमपि, अत्र न केवलं द्वितायां पदानां श्लिष्टता किन्तु सर्वप्रबन्धएव इतिहासद्वयोपस्थापकत्वात् श्लिष्टः तस्मादेतत्कर्ता कामदेवनृपएव श्रेष्ठतर इत्यर्थः। अत्र स्वक्रियमाणेऽप्यस्मिन् प्रयोजकस्यापि राज्ञोनिर्वाहकत्वकथनेन अति दुर्घटमपि मया यत् कर्त्तुमध्यवसीयते तत्र राजप्रसादएव हेतुरिति, कामदेवस्य गौरवातिशयोध्वनितः। अधिकमिति सामान्यत्वान्नपुंसकम्। यद्वा धरापतितोराजादेशाद्धेतोः कथाद्वयैक्यनिर्वोढ़ुर्मम अधिकं किम्, इदमेव महत् पौरुषमित्यर्थः। अथवा धरापतितइति सप्तम्यन्तं कथाद्वयैक्यनिर्वोढ़ुर्मम धरापतितोराज्ञि अधिकम् अधिकसन्तोषकारणं किम्, अपित्विदं सन्तोषकारणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

कथाद्वयैक्यनिर्वाहिस्वस्य सामर्थ्यं प्रकटयन्नाह

श्रीति। श्रीमत् श्रीयुक्तं रामायणं रामचरितं गङ्गा स्वच्छत्वपावनत्वादिधर्म्मवत्त्वात् गङ्गास्वरूपं, तथा भारतं तद्गतयुधिष्ठिरादि चरितं महान् अगाधः सागरः गभीराशयत्वेन दुरवगाहत्वादगाधसागरस्वरूपम्। भगीरथो-भगीरथस्वरूपः कविराजः कविराजनामा कविः तत्संयोजनकार्य्यज्ञः तयो-रामचरितयुधिष्ठिरादिचरितरूपयोर्गङ्गासागरयोः संयोजनं परस्परमेलनं तद्रूपं कार्य्यं जानातीति तादृशः, यथा अतिदुर्घटमपि गङ्गया सह सागरस्य सम्मेलनं भगीरथः कृतवान् तथा कविराजोऽप्यतिदुर्घटं रामायणेन सह भारतस्य योजनं कर्त्तुं जानातीत्यर्थः। अत्र कश्चित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते यथेति स्वरसात् व्यस्तं साङ्गरूपकमलङ्कारः ॥ ४० ॥

एवंविधकाव्यकरणक्षमा न बहव इत्याह

सुबन्धुरिति। सुबन्धुर्वासवदत्ताकारः बाणभट्टः कादम्बरीकारः

रम्यं रामायणं येषा भारती सैव भारतम्।
अर्द्धनारीश्वरमयी मूर्तिरेकैव शोभताम् ॥ ४२ ॥

एकत्र चन्द्रातपसुन्दरस्य
पार्श्वेऽपरस्मिन् स्फुरदुष्णभासः।
अयं सुमेरोरनुयाति लीलां
कथाद्वयाश्चर्य्यपदं प्रबन्धः ॥ ४३ ॥

कविराजः प्रस्तुतकाव्यकर्त्ता इत्येते त्रयो वक्रोक्तिमार्गनिपुणाः श्लेषाद्युक्तिकुशलाः, एते त्रयएव वक्रोक्तिमार्गं जानन्तीत्यर्थः, चतुर्थ एतेभ्योऽन्यः कश्चिदेतादृशोविद्यते न विद्यते वा पृथिवी ह्यतिविपुला, यदि कुत्रापि प्रच्छन्नतया एतादृशः कश्चित् स्यादित्यतः सन्दिह्य विद्यते न वेत्युक्तम्। अत्राप्रकृतयोः सुबन्धुबाणभट्टयोः प्रकृतस्य कविराजस्य वक्रोक्तिमार्गनिपुणत्वरूपैकधर्माभिसम्बन्धाद्दीपकालङ्कारः ॥ ४१ ॥

रम्यमिति। या एषा भारती मम वाणी रम्यं रामायणं रामायणस्वरूपा रामायणार्थोपस्थापिकेत्यर्थः तथा सैव भारती भारतं भारतार्थोपस्थापकत्वात् भारतस्वरूपा अर्थभेदसत्त्वेऽपि शब्दस्याभिन्नत्वादेकाप्युभयरूपेत्यर्थः अतएकैवेयम् अर्द्धनारीश्वरमयी मूर्त्तिः अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिरूपा सती शोभतां यथा एकापीश्वरमूर्त्तिः स्त्रीपुंसावयवद्वयघटिता शोभते तथैवैकापि मदीयभारती अर्थद्वयघटिता शोभतामित्यर्थः। व्यस्तरूपकम्। एष्वनुष्टुब्वृत्तम् ॥४२॥

एकत्रेति। अयं प्रस्तुतः प्रबन्धोग्रन्थः सुमेरोः कनकाचलस्य लीलां विलासम् अनुयाति अनुगच्छति सुमेरुं सदृशीकरोतीत्यर्थः, किम्भूतः कथाद्वयेन इतिहासद्वयेन आश्चर्यस्य विस्मयस्य पदं स्थानम् आश्चर्यजनकमित्यर्थः। सुमेरोः किम्भूतस्य एकत्र पार्श्वे चन्द्रस्य आतपेन किरणेन सुन्दरस्य शोभमानस्य एषप्रबन्धोऽपि चन्द्रवंशीयनृपाणां युधिष्ठिरादीनां प्रतापवर्णनेन सुन्दरः, पुनः किम्भूतस्य अपरस्मिन् पार्श्वे स्फुरदुष्णभाः सूर्य्योयस्य स तथा तादृशस्य,

मनोज्ञरामायणभारताख्य
भागीरथीसागरसन्निपाते ।
सन्तः प्रकुर्वन्त्ववगाहलीला
मस्मिन्नघच्छेदिनि काव्यतीर्थे ॥ ४४ ॥
विस्तारितागाब्धिपुरीवनाम्नां
सन्दर्शितेन्द्वर्कदिनर्त्तुशोभाम् ।

एतत् प्रबन्धेऽपि अपरस्मिन् पक्षे सूर्यवंशीया रामादयोवर्ण्यन्ते। कश्चित् कथाद्भयाश्चर्य्यपदइति पुंलिङ्गं दृश्यते तत्र कथाद्वयेन आश्चर्य्याणि पदानि यत्रेति विग्रहः। अत्र सुमेरुप्रबन्धयोः परस्परविम्बप्रतिविम्बभावेन पर्य्यवसा-नाविदर्शनालङ्कारः। "पदं स्थाने विभक्त्यन्ते" इति हेमचन्द्रः। इन्द्रवज्-उपेन्द्रवज्रोपजातिर्वृत्तम् ॥ ४३ ॥

पण्डितानामप्यत्रादरोविधेयइति प्रार्थयते।

मनोज्ञेति। सन्तः साधवः अस्मिन् काव्यतीर्थे काव्यशास्त्रे अथवा काव्यरूपे तीर्थे जलावतारे पुण्यक्षेत्रे वा अवगाहलीलां परिशीलनविलासम् अथवा मज्जनक्रीड़ां प्रकुर्व्वन्तु प्रकर्षेण रचयन्तु, किम्भूते मनोज्ञः सुश्लिष्टतया प्रयुक्तः अथ च सुदृश्यः रामायणभारताख्ययो रामायणभारतरूपयो-र्भागीरथीसागरयोर्गङ्गासमुद्रयोः सन्निपातः सङ्गमोयत्र तादृशे, अतएव अघच्छेदिनि पापनाशके अन्यत्रापि पापनाशके, गङ्गासागरसङ्गमतीर्थे सन्तोऽवगाहन्ते एतेन रामायणभारतकथाश्रयत्वेन पापनाशकमेतत् काव्य मितरकाव्येभ्योवैलक्षण्येन सद्भिरवश्यमेवादरणीयमिति भावः। रूपक मिदम् "तीर्थं शास्त्रे गुरौ यज्ञे पुण्यक्षेत्रावतारयोः। ऋषिजुष्टे जले सन्निपाय स्त्रीरजस्यपि" इति हेमचन्द्रः। पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

कविवाङ्निर्मितिर्ब्रह्मनिर्मितिसमानतया चमत्कारं जनयतीत्याह। विस्तारितेति। सूक्तिमयीं सुन्दरवचनरूपां सृष्टिं सर्गं वितन्वन् विस्तारयन् कविः काव्यकर्त्ता प्रजापतेः सृष्टिं वितन्वतोब्रह्मणः किं समानयशो न तुल्य-

सृष्टिं कविः सूक्तिमयीं वितन्वन्
प्रजापतेः किं न समानयत्नः ॥ ४५ ॥

दोषान्धकारव्यपसारणेन
गुणाम्बुजोन्मीलननित्यदक्षाः।
सन्तः प्रबन्धं मम शोधयन्तु
लोकं मयूखाइव चण्डरश्मेः ॥ ४६ ॥

प्रयत्नी न भवति अपि तु भवत्येवेत्यर्थः, सृष्टिं किम्भूतां विस्तारितोवज्ज्वलतया प्रकाशितोऽगः पर्वतः अब्धिः समुद्रः पुरी वनान्तश्च यत्र सा तथा तादृशीं, तथा सन्दर्शिता इन्दोश्चन्द्रस्य तथा अर्कस्य सूर्यस्य दिनानां दिनघटकप्रभातादीनां ऋतूनां वसन्तादीनाञ्च शोभा यत्र सा, तथा तादृशीं प्रजापतिसृष्टौ हि पर्व्वतादीनां विस्तारश्चन्द्रादीनां शोभा च विद्यतएव। काव्ये च पर्व्वतादि वर्णनस्यावश्यकत्वम्। तथा च दण्डी। "नगरार्णवशैलर्त्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः। उद्यानसलिलक्रीड़ामधुपानरतोत्सवैः" इत्यादि। (काव्यादर्शे प्रथमपरिच्छेदे १६श श्लोकः) अत्र समानयत्नत्वं प्रति तादृशसृष्टिविस्तारस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गानुप्राणितोऽयमुपमालङ्कारः। पूर्व्वोक्तं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

औद्धत्यपरिहाराय पण्डितान् सविनयं प्रार्थयति

दोषेति। सन्तः पण्डिताः मम प्रबन्धं राघवपाण्डवीयाभिधम् इमं ग्रन्थं शोधयन्तु शुद्धं कुर्व्वन्तु, उपमिनोति चण्डरश्मेः सूर्यस्य मयूखाः किरणाः लोकमिव, यथा सूर्यस्य किरणा भुवनं पवित्रयन्ति तथा पवित्रयन्त्वित्यर्थः, कीदृशास्ते दोषाश्रुतसंस्कारत्वादयो मोहकत्वादन्धकाराइवेति दोषान्धकारास्तेषां व्यपसारणेन निराकरणेन यदत्र कश्चिद्दोषः स्यात्तदा तमपसार्य शोधयन्त्वित्यर्थः सूर्यमयूखा अपि दोषाया रात्रेरन्धकारस्य व्यपसारणेन लोकं शोधयन्ति, सन्तः किम्भूताः गुणामाधुर्य्यादयः उपादेयत्वादम्बुजानीवेति गुणाम्बुजानि तेषां उन्मीलने प्रकाशने नित्यदक्षा निरन्तरप्रवीणाः, सूर्य्यमयूखा

अनध्वन्याः काव्येष्वलसगतयः शास्त्रगहने
ष्वदुःखज्ञा वाचां परिणतिषु मूकाः परगुणे ।
विदग्धानां गोष्ठीष्वकृतपरिचर्यास्तु खलु ये
भवेयुस्ते किम्वा कविभणितिकाकूतिनिकषाः ॥४७॥

अपि गुणतुल्यानि अम्बुजानि गुणाम्बुजानि, शाकपार्थिवादित्वात् कर्मधारयः तेषामुन्मीलने नित्यदक्षाः उपमेयं शौतौ। "दोषा रात्रौ भुजेऽपि च" इति मेदिनी ॥ ४६ ॥

नन्वसन्तोऽपि बहवः सन्ति तान् प्रत्यपि किमिति नैवं प्रार्थयसे इत्यत आह अनध्वन्या इति। ये जनाः काव्येषु काव्यमार्गेषु अनध्वन्या अपथिकाः अपरिशीलितकाव्यवर्त्मान इत्यर्थः, तथा शास्त्रगहनेषु शास्त्ररूप-काननेषु अलसगतयो मन्दगमनाः मन्दबुद्धय इत्यर्थः, गहनं हि मूर्खा एव सालसं गच्छन्ति, तथा वाचां परिणतिषु वाक्परिणामेषु रसवत्सालङ्कारशब्दप्रयोगेष्वित्यर्थः, अदुःखज्ञाः तद्भवं कवीनां दुःखं न जानन्तीति तादृशाः, तथा परगुणे परेषां गुणकीर्तने मूका मौनवन्तः, तथा विदग्धानां सामाजिकानां गोष्ठीषु सभासु खलु निश्चयेन न कृता परिचर्या सामाजिकानामुपासना यैस्तादृशाः सामाजिकैरनुपदिष्टा इत्यर्थः, ते जनाः कविभणितेः काव्यस्य काकूतिर्निघर्षणं परिशीलनेन परीक्षणमित्यर्थः। तत्र निकषाः निकषप्रस्तरायमाणाः किम्वा भवेयुः अपि तु नैवेत्यर्थः, यथा निकषोपलाः स्वर्णनिघर्षणेन स्वर्णस्योत्तमाधमत्वपरीक्षका भवन्ति तथा ते काव्यपरीक्षका न भवन्तीत्यर्थः अतस्तान् प्रति न पूर्व्वोक्तं प्रार्थये इति भावः। अत्र प्रार्थनाभावे एकतमस्यानध्वन्यत्वस्य कारणत्वे पर्याप्तेऽपि कारणान्तरस्यालसगमनादेरुपादानात् समुच्चयालङ्कारः। "समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सतिकार्यस्य साधके। खले कपोतिकान्यायात् तत्करः स्यात् परोऽपि चेद्" इति लक्षणात्। "गहनं काननं वनम्" इति, "परिचर्या उपासनः" इति चामरः। शिखरिणीवृत्तमिदं "रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी" इति लक्षणात् ॥ ४७ ॥

असद्भिरारोपितदूषणापि
न सूक्तिरार्यैरवधीर्यते मे।
पीतोज्झितां राहुमुखेन चान्द्रीं
न किं सुधां नाकजुषोजुषन्ते ॥४८॥

रत्नावतंसइव भारतमण्डलस्य
क्रामन् दिशो दशरथस्फुटवीरलक्ष्मीः।
राजा सुमन्त्रविहिताभिरतिर्बभूव
पाण्डुर्यशोभिरभिरञ्जितसर्वलोकः ॥४९॥

नन्वसतां मास्तु काव्यपरीक्षकता किन्तु हठेन तैर्दूषिते सति सतामपि काव्यमनादरणीयं भविष्यतीत्याशङ्क्याह।

असद्भिरिति। असद्भिर्मूर्खैः आरोपितं नतु वास्तविकत्वेनोपन्यस्तं दूषणं यत्र सा तथा तादृश्यपि मे मम सूक्तिः एतत् काव्यरूपा वस्तुतः शोभना वाणी आर्यैः सद्भिर्न अवधीर्यते नावज्ञायते, वर्तमानसामीप्ये लट्। मूर्खैरवोधदूषितमप्येतत् काव्यं सतामादरणीयं भविष्यत्येवेत्यर्थः। दृष्टान्तेनेदं द्रढ़यति राहुमुखेन पीतोज्झिताम् आदौ पीता कवलिता पश्चादुज्झिता उद्गीर्णा तादृशीं चान्द्रीं चन्द्रसम्बन्धिनीं सुधाममृतं नाकजुषोदेवाः किं न जुषन्ते न सेवन्ते अपि तु जुषन्तएवेत्यर्थः, महान्तो हि क्षुद्रैर्दूषितमपि स्वभावतः समीचीनं वस्तु सबहुमानमेवाद्रियन्ते। अत्र सधर्मयोः पूर्वोत्तरार्द्धार्थयोः प्रतिबिम्बनात् दृष्टान्तालङ्कारः, "दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्" इति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

इत्थं मङ्गलाचरणादिसुखसम्बन्धं विधाय प्रकृतमनुसरन् राम युधिष्ठिरयोः पितरौ वर्णयति।

रत्नावतंसइति। दशरथोनाम राजा बभूव किम्भूतः, भारतमण्डलस्य उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र

मातुः श्रियं सन्दधदिन्दुमत्याः

श्लाघ्यः शरत्काल इवोडुपङ्क्तेः।

असौ प्रजारञ्जनदक्षभावा

दजस्य चक्रे मनसः प्रमोदम् ॥ ५० ॥

सन्ततिः" इत्युक्तलक्षणभारतवंशस्य रत्नावतंस इव महत्त्वातिशयात् रत्नमयशिरोभूषणमिव आत्युत्प्रेक्षेयम्। तथा दिशः क्रामन् बलेन दिग्विजयाय राज्ञ आक्रामन्, तथा स्फुटवीरलक्ष्मीः प्रकटवीरशोभः। यद्वा क्रामन्निति लक्षण-हेत्वोः क्रियाया इति हेतौ शतृ, दिशः क्रामन् आक्रमितुं स्फुटा व्यक्तीभूता वीरलक्ष्मीर्यस्य सः, तथा सुमन्त्रोनाम तस्य मन्त्री सारथिश्च तत्र विहिता अभिरतिः प्रीतिर्येन सः, तथा यशोभिः पाण्डुः शुक्लः अतियशस्वीत्यर्थः, तथा अभिरञ्जिता दानमानादिभिः सन्तोषिताः सर्वे लोका जनाः येन सः। अस्मिन् पक्षे दशरथ इत्येतदुत्तरस्य विसर्जनीयस्य स्फुट इत्यस्मिन् परे कादियुक्ते शर्परे लुप्यते इत्यनेन लोपः।

भारतपक्षेतु पाण्डुर्नाम राजा बभूव, किम्भूतः भरतो दौष्मन्तिस्तस्या-पत्यानि भारतानि तेषां मण्डलस्य समूहस्य रत्नावतंस इव, तथा दिशः क्रामन् प्रयाणेनास्कन्दयन्, तथा दशरथस्येव स्फुटा वीरलक्ष्मीर्यस्य सः, यद्वा दशेति दिश इत्यस्य विशेषणं तात्कालिकत्वपायां तपोबलेन ऊर्द्धाधोगमनमप्यासीत् तथा रथेन हेतुना स्फुटा वीरलक्ष्मीर्यस्य सः, अथवा दशदिक्षु रथोयस्य सः एतद्व्याख्याने दशरथइत्युभयत्रापि सविसर्ग एव पाठः। तथा सुमन्त्रेषु शोभन-मन्त्रणावत्सु शोभनमन्त्रणासु वा विहिताभिरतिः, तथा यशोभिरभिरञ्जिता धवलिताः सर्वलोकास्त्रिभुवनानि येन सः। अत्र द्वयोरपि पाण्डुदशरथयोः प्राकरणिकत्वात् श्लेषानुप्राणितेयं तुल्ययोगितेति केचित् वस्तुतस्तु तुल्ययोगि-तादीनां श्लेषादन्यत्र सम्भवद्विषयत्वादेवंविधस्थले श्लेषस्यैव प्राधान्येन चमत्कार-विधायित्वाच्च प्रधानतया श्लेषेणैव व्यपदेशो युज्यते, एवमग्रेऽपि बोध्यम्। "पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते" इति विश्वः। वसन्ततिलकं वृत्तं 'उक्ता वसन्त-तिलका तभजा जगौ ग' इति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

विचित्रवीर्यस्य दिवं गतस्य
पितुः स राज्यं प्रतिपद्य बाल्ये।
पुरीमयोध्यां धृतराष्ट्रभद्रां
सम्पत्तिशोभां सुखमध्युवास ॥ ५१ ॥

मातुरिति। असौ दशरथः प्रजानां रक्षणे सम्यक्पालनेन सन्तोषणे दक्षभावात् निपुणत्वात् अजस्य अजनामकस्य स्वपितुर्मनसः प्रमोदं हर्षं चक्रे कृतवान्, किम्भूतः इन्दुमत्याः इन्दुमती नाम्न्या मातुः श्रियं शोभां सन्दधत् सम्यग्धारयन् मातुरिवाङ्गसौष्ठवं धारयन्नित्यर्थः, अतएव श्लाघ्यः धन्यः। "धन्योमातृमुखः पुमान्" इत्यादिसामुद्रिकवचनात्। उपमिनोति उडुपङ्क्ते-र्नक्षत्रश्रेण्याः श्रियं सन्दधत् शरत्काल इव, यथा नक्षत्रश्रेण्याः श्रियं धारयन् शरत्कालः श्लाघ्योभवति तथेत्यर्थः।

पक्षे असौ पाण्डुः प्रजारक्षणदक्षभावात् अजस्य ब्रह्मणोमनसः प्रमोदं चक्रे ब्रह्मनिर्मितप्रजारक्षणेन ब्रह्माणं तोषयामासेत्यर्थः, किम्भूतः मातुरम्बिकायाः श्रियं पाण्डुत्वशोभां सन्दधत् धारयन् अम्बिका किल व्यासमभिसरन्ती भयेन पाण्डुवर्णा जाता अतस्तदवस्थायां तस्यामुत्पन्नोऽयमपि पाण्डुर्जातः, तथा श्लाघ्यः सर्वेषां प्रशंसनीयः। उपमीनोति इन्दुमत्याः सचन्द्राया उडुपङ्क्तेः श्रियं सन्दधत् शरत्कालइव। उपमेयं श्रोतौ। "तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विवर्णां प्रेक्ष्य भारत। व्यासः सत्यवतीपुत्रइदं वचनमब्रवीत्। यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह। तस्मादेष सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति" इति महाभारतम्। "अजश्छागे हरे विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे" इति हेमचन्द्रः ॥ ५० ॥

विचित्रेति। स दशरथः दिवं गतस्य इन्दुमतीविरहेण शरीरं विहाय इन्द्रलोकं प्राप्तस्य पितुर्जनकस्य अजस्य राज्यं बाल्ये प्रतिपद्य प्राप्य अयोध्यां नाम पुरीं सुखं यथा तथा अध्युवास अधिष्ठितवान्। वसतेरुपान्वध्याङ्-इत्याधारस्य कर्मत्वम्। किम्भूतस्य विचित्रमाश्चर्यरूपं वीर्यं बलं यस्य स तथा तस्य, पुरीं किम्भूतां धृतम् अवहृतं निक्षिप्तं राष्ट्रस्य राज्यस्य भद्रं मङ्गलं

बाणश्रेणिकरालकार्मुकभृता येन घ्नता विद्विषः
क्ष्माभारव्ययजृम्भितोरगपतिप्रारब्धनानाशिषा ।
पूर्वोर्वीपतिकल्पिताभयचतुर्दिक्पालवर्जं निजा
माज्ञां स्थापयता त्रिलोकवलयैर्दोर्मण्डलं मण्डितम्
॥ ५२ ॥

यस्यां तादृशीं राजधानीरूपामित्यर्थः। तथा हस्तिशोभां हस्तिभिः सम्पादितश्रियम् ।

पक्षे पाण्डु दिवं गतस्य विचित्रवीर्यस्य विचित्रवीर्यनामकस्य पितुः पैत्रिकराज्यं बाल्ये प्रतिपद्य सहस्तिशोभां हस्तीतिशब्दकृतशोभया सह वर्तमानां हस्तिपदचिह्नितां हस्तिनां पुरीं सुखमध्युवास, किम्भूताम् अयोध्याम् अन्यैरयोधनीयां, यद्वा अविद्यमाना योध्या योधनीयाः शत्रवो यत्र तादृशीं शत्रुरहितामित्यर्थः। तथा धृतराष्ट्रः पाण्डोर्ज्येष्ठभ्राता तेन भद्रां कुशलिनीम्। सहस्तिशोभामिति हस्तिनामकः कश्चित् पौरव आसीत् येन स्वनाम्ना हस्तिनापुरं स्थापितं तेन कृतया शोभया सह वर्तमानामिति वा ॥ ५१ ॥

अविशेषेण द्वावपि श्लोकद्वयेन विशिनष्टि

बाणेति। येन दशरथेन पक्षे पाण्डुना च त्रिलोकवलयैः पालकत्वसम्बन्धेन त्रिभुवनमण्डलैरथ च वलयरूपैस्त्रिलोकैर्दोर्मण्डलं बाहुप्रकाण्डं मण्डितं भूषितम् अन्योऽपि वलयेन दोर्मण्डलं मण्डयति, किम्भूतेन बाणश्रेण्या शरपङ्क्त्या करालं दन्तुरं भीषणं वा यत् कार्मुकं धनुस्तद्बिभर्त्ति धारयतीति तादृशेन सता विद्विषः शत्रून् घ्नता नाशयता अतएव क्ष्मायाः पृथिव्या यः शत्रुकृतो भारः गुरुत्वं तस्य व्ययेनापगमेन जृम्भितः सुखोदयात् स्फीतोय उरगपतिः शेषनागस्तेन प्रारब्धाः प्रस्तुता नाना जयजीवेत्यादिबहुप्रकारा आशिषो यस्य स तथा तेन तथा पूर्वैः स्वपूर्वपुरुषा ये उर्वीपतयो राजानस्तैः कल्पितम् अनुग्रहेण दत्तम् अभयं येभ्यस्ते च चतुर्दिक्पाला इन्द्रादयस्ते चेति द्वन्द्वः तद्वर्ज्जं तान् वर्जयित्वा निजां आज्ञां स्थापयता

विक्षिप्तस्य प्रतिनृपकुलं राजशब्दस्य लोके
तेनात्मानं नियतविषयं कुर्वता तेजसश्च।
पादन्यासः शिरसि रचितः सर्वपृथ्वीधराणां
छत्रच्छायापगमसुगमे घर्मभासा च तुल्यम् ॥ ५३ ॥

निवेशयता यद्वा पूर्वोर्वीपतिकल्पिताभयेति चतुर्दिक्पालानां विशेषणम्, इन्द्रादिष्वपि निजाज्ञास्थापने तस्य सामर्थ्यमासीत् किन्तु प्राचीनैस्तन्न कृतमिति मत्वा तेनापि न कृतमिति भावः। क्वचित्तु लोकवलये इति सप्तम्यन्तः पाठः, तत्र त्रिलोकवलये निजामाज्ञां स्थापयतेत्यन्वयः, दोर्मण्डलमित्यत्र भूमण्डलमिति क्वचित् पाठः। अत्र द्वयोरपि पाण्डुदशरथयोः प्राकरणिकतया एकधर्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः। किञ्चालौकिकत्ववर्णनादुदात्तालङ्कारोऽपि "लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते" इति लक्षणात्। "कराला दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत्" इति मेदिनी ॥ ५२ ॥

विक्षिप्तस्येति। तेन राज्ञा दशरथेन पाण्डुना च तथा घर्मभासा च सूर्य्येण च तुल्यं युगपत् सर्वेषां पृथ्वीधराणां राज्ञाम् अथ च पर्वतानां शिरसि मस्तके अथ च शिखरे पादन्यासश्चरणार्पणम् अथ च किरणपातः रचितः कृतः तुल्यं समानमिति वा यथा सूर्य्येण सर्वे पर्वताः क्रमेण किरणपातेनाक्रम्यन्ते तथा सर्वे नृपास्तेन क्रमेण जिता इत्यर्थः, शिरसि किम्भूते छत्रस्य राजचिह्नभूत सितातपत्रस्य अथ च आवरणमात्रस्य या छाया तस्या अपगमेनाभावेन सुगमे प्राप्ये झटिति पादमर्पयितुं योग्ये इत्यर्थः, तेन किम्भूतेन लोके नृपकुलं राजसमूहं प्रति विक्षिप्तस्य अन्यैरारोपितस्य राजशब्दस्य राजेतिशब्दवाच्यत्वस्य, तथा तेजसश्च चालप्रतापस्य च नियतविषयम् अद्वितीयास्पदम् आत्मानं कुर्वता अन्यान् नृपतीन् पराजयेन भ्रष्टराज्यान् कृत्वा तेषां राजशब्दवाच्यत्वं चात्मं तेजश्च आत्मन्यर्पयतेत्यर्थः स सम्राडासीदिति भावः, सूर्य्यस्यापि विशेषणमिदं सम्भवति तथाहि नृन् पान्ति सदुपदेशेनासत्कार्याद्रक्षन्तीति नृपाः पण्डितास्तेषां कुलं समूहं प्रति विक्षिप्तस्य कोषादिभिर्बोधितस्य राजशब्दस्य राजते कान्त्या प्रकाशते इति व्युत्पत्त्या चन्द्रवाचकस्य राजेतिशब्दस्य तथा

करग्रहात् कोशलकेकयेन्द्र
भुवोर्गुरुश्रीर्विलसत्सुमित्रः ।
पृथावरोधः समरं जितारि
र्गोप्ताहिमाद्रीश्वरतां स लेभे ॥ ५४ ॥

तेजसश्चन्द्रकान्तेश्च नियतविषयम् अव्यभिचारिहेतुम् आत्मानं कुर्वता अयं भावः, चन्द्रोऽपि केवलं जलमयो न स्वतः कान्तिमान् नापि योगिकराजशब्द-वाच्यश्च किन्तु सूर्य्यकिरणसम्पर्कादेव तादृशो भवति, अतः सूर्य एव चन्द्रस्य राजशब्दवाच्यत्वे तेजस्वित्वे च कारणमिति। तथाच सिद्धान्तशिरोमणिः "तरणिकिरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति। तदितरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्रीर्घट इव निजमूर्तिच्छाययैवातपस्थः" इति। अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धाद्दीपकालङ्कारः। "राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे" इत्यमरः, "पादा मूलोपत्युर्योंशास्त्रिषु प्रत्यन्त पर्वत" इति हेमचन्द्रः। "शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च" इति मेदिनी। मन्दा-क्रान्तावृत्तम् ॥ ५३ ॥

करग्रहादिति। स दशरथ आहिमाद्रीश्वरतां हिमालयपर्यन्त देशस्वामित्वं लेभे प्राप्तवान्, स किम्भूतः कोशलकेकयो देशविशेषौ तयोरिन्द्रो राजानौ कोशलाधिपतिः केकयाधिपतिश्चेत्यर्थः ताभ्यां भूरुत्पत्तिर्ययोः ताभ्यां भवतः इति वा तयोः कौशल्याकैकेय्योरित्यर्थः करग्रहात् पाणिग्रहणात् विवाहात् गुर्वी श्रीः शोभा यस्य सः तथा, विलसन्ती शोभमाना सुमित्रा तन्नामपत्नी यस्य सः दशरथस्य बहुपत्नीत्वेऽपि कौशल्या-कैकेयीसुमित्रा इति तिस्र एव प्रधानादेव्यः ख्याता इति भावः, किम्भूतः पुनः अस्त्यपि समरे युद्धे अरोधः शत्रुभिरवारणीयः अतएव जिता अरयो येन सः तथा गोप्ता आत्मपक्षाणां रक्षिता।

पक्षे पृथा कुन्ती अवरोधः पत्नी यस्य तादृशः स पाण्डुर्माद्रीश्वरतां मद्राधिपतनयायाः स्वामित्वं चेति प्रसिद्धो लेभे कुन्त्यामनुरक्तोऽपि माद्रया-मपि प्रणयवान् बभूवेत्यर्थः। एतेनास्य दक्षिणत्वं ध्वनितम्। किम्भूतः

ततः प्रजानां परिपालनेन
कृतात्मकृत्यः क्षितिपः कदाचित्।
प्रियानुयातो मृगयानुरोधात्
सयौवनश्रीः प्रययौ वनान्तम् ॥ ५५ ॥
श्यावानुविद्धहरिणीरसितोलुपानां
कोलावलीदलितबालकशेरुकाणाम्।

कोशलकैकयेन्द्रभुवोः कोशलाधिपकैकयाधिपभूम्योः करग्रहात् राजग्राह्यभाग-ग्रहणात् गुर्व्वी श्रीः सम्पत्तिर्यस्य सः तथा, विलसन्ति सुमित्राणि शोभन-बान्धवा यस्य सः तथा, समरे जिता अरयो येन सः तथा, गोप्ता रक्षिता। श्लेषतुल्ययोगितयोः सङ्करः ॥ ५४ ॥

ततइति। ततोऽनन्तरं क्षितिपो दशरथः कदाचित् प्रावृट्काले राज्ञो प्रियैः सुहृद्भिरनुयातः कृतानुगमनः सन् मृगयानुरोधात् शब्दवेधिबाणपरीक्षार्थं मृगयां कर्तुं वनान्तं जलसमीपं सरयूतीरमित्यर्थः प्रययौ गतवान्, किम्भूतः यौवनश्रिया सह वर्तमानः यौवनजनितचापल्यान्मृगयार्थं जगामेति भावः। तर्हि किं मृगयादिव्यसनासक्तोऽयमासीदित्याशङ्क्याह। पुनः किम्भूतः। प्रजानां परिपालनेन सम्यग्रक्षणेन कृतमात्मनः कृत्यं कर्तव्यं येन सः प्रजापरि-पालन एव तस्यासक्तिरासीत्, मृगयायान्तु कदाचित् प्रवृत्तिरिति भावः।

पक्षे क्षितिपः पाण्डुः कदाचित् कस्मिंश्चित् समये प्रियाभ्यां कुन्तीमाद्री-भ्यामनुयातः सन् वनान्तं काननान्तं प्रययौ अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। दशरथ-पक्षेऽपि वनान्तं काननान्तमिति केचिद्व्याचक्षते, रामायणे जलसमीपगमन-स्यैवाभिधानात् तथा च "ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्द्धिनी" इत्युपक्रम्य "तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान्रथी। व्यायामकृतसङ्कल्पः सरयूमन्वगां नदीम्। निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं मृगम्। अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः" इत्यादयोऽप्याकाङ्क्षे दशरथवाक्यम्। "वनं सलिलकानने" इत्यमरः ॥ ५५ ॥

दन्तावलोन्मथितपल्लवशल्लकीनां

राजाभवद्वनभुवामुपकण्ठवर्त्ती ॥ ५६ ॥

शार्ङ्गव्याकीर्णरङ्कुद्रुतनिशितशरक्षुण्णदीव्यत्तरक्षु

ज्याघोषक्षुब्धकण्ठीरवरवचकितध्वस्तमातङ्गयूथम् ।

खड्गव्यालूनखड्गं तुमुलकलकलप्रान्तकूजच्छकुन्तं

भल्लध्वस्ताच्छभल्लं वनभुवि मृगयाकर्म तेन प्रतेने ॥

॥ ५७ ॥

शावेति। राजा दशरथः वनभुवां सरयूसमीपवनस्थलीनाम् उपकण्ठवर्त्ती निकटवर्त्ती अभवत्, किम्भूतानां शावैर्वत्सै रङ्कुविशाभिः कृतानुगमनाभिर्हरिणीभिः रसितानि भक्षितानि उलुपानि तृणविशेषा यत्र तास्तथा तासां तथा कोलावल्या वनवराहकुलेन दलितानि खण्डितानि बालानि कोमलानि कशेरुकाणि मुस्ताविशेषा यत्र तास्तथा तासां, तथा दन्तावलैर्हस्तिभिरुन्मथिताः पातिता भक्षिता वा पल्लवा यासां तादृश्यः शल्लक्यो वृक्षविशेषा यत्र तास्तथा तासाम्।

पक्षे राजा पाण्डुर्वनभुवां शतशृङ्गपर्वतसमीपस्थवनस्थलीनाम् उपकण्ठवर्त्ती अभवत् अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। तृणाभिद्रुलिमन्युलुपं चण्डे नेति लिङ्गादिशेषः पल्लवेत्यत्र पल्लवेति क्वचित् पाठः तत्र पल्लवखचितशल्लकीत्यर्थः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५६ ॥

शार्ङ्गेति। तेन राज्ञा दशरथेन पक्षे पाण्डुना च वनभुवि तस्यां वनस्थल्यां मृगयाकर्म प्रतेने कृतम्। तदेव विशिनष्टि किम्भूतं शार्ङ्गैर्धनुर्विशेषैर्व्याकीर्णा विक्षिप्ता रङ्कवो मृगभेदा यत्र तत्, तथा द्रुतेन शीघ्रपातिना निशितशरेण शाणितवाणेन क्षुण्णा विदारिता दीव्यन्तः क्रीडनपरास्तरक्षवो मृगादनाख्यविशेषा यत्र अथवा आदौ द्रुताः पलायिताः पश्चान्निशितशरेण क्षुण्णा दीव्यत्तरक्षवो यत्र तत् तथा, ज्याघोषेण मौर्वीशब्देन क्षुब्धाः क्षुब्धा ये कण्ठीरवाः

एवं स तेनानुदिनं वनेषु
निषेव्यमाणो मृगयाविहारः ।
समीरणोत्क्षेव प्लवाप्सु नावं
सप्ताङ्गचिन्तां नृपतेर्जहार ॥ ५८ ॥

सिंहा रवेण चकितम् उद्विग्नं तथा ध्वस्तं विनष्टं मातङ्गयूथं हस्तिकुलं यत्र तत् तथा खड्गेन असिना व्यालूनाश्छिन्ना: खड्गा गण्डकायत्र तत् तथा, तुमुलेन सङ्कुलीभूतेन कलकलेन कोलाहलेन प्रान्ते एकदेशे कूजन्तः शब्दायमानाः शकुन्ताः पक्षिणोयत्र तत्, तथा भल्लेन शस्त्रविशेषेण ध्वस्ता अच्छभल्ला-भालूकायत्र तत्। शकुन्याकीर्णमरण्यमित्यादि प्रतेने इतिक्रियाविशेषणं वा। कुमारचरितेऽप्येतादृक्मृगयावर्णनं मासङ्गतम्। "निपाने महिषं रात्रौ गजं चाभ्यागतं मृगम्। अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रिय" इति वाल्मीकीयोक्तेः। "शकु: पत्रे शिराजाले संख्याकीलकशम्भुषु। यादोऽस्त्रमेदयोर्मेंढ्रे" इति हेमचन्द्रः। 'सिंह: कण्ठीरवः' इति त्रिकाण्डशेषः। 'कृष्णासारकरु-न्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः' इति 'तरक्षुस्तु मृगादन' इति 'गण्डके खड्गखड्गिनौ' इति 'भल्लूकाच्छभल्लभालुकाः' इति चामरः। स्रग्धरावृत्तम् ॥ ५७ ॥

एवमिति। एवमित्थम् अनुदिनं प्रतिदिनं वनेषु तेन दशरथेन पक्षे पाण्डुना च निषेव्यमाणः साभिनिवेशं क्रियमाणः स निरुक्तरूपो मृगया-विहारः नृपतेराज्ञोऽवश्यकर्त्तव्यां सप्ताङ्गचिन्तां स्वाम्यमात्यादि चिन्तनं जहार हृतवान् मृगयाव्यसनासक्ततया तेन राज्याङ्गनिरूपणं न कृतमित्यर्थः, उप-मिनोति, अप्सु जले समीरणस्य वायोरुत्क्षेक उद्रेकोनाविमिव यथा प्रचण्ड-वायुर्वेगी नौकां हरति मज्जयति तथेत्यर्थः। नृपतेर्दशरथस्य पाण्डोर्वेति व्याख्यानं न सम्यक् अप्रधानभूत निषेवणक्रियाकर्त्तुं तया तृतीयान्ततच्छब्देलो-पस्य प्रधानक्रियासम्बन्धिन्येन विभक्त्यन्तरान्तपदोपस्थाप्यत्वानुचितत्वम्, नहि तेन सुप्यमानमन्नं देवदत्तस्य सुखं जनयतीत्यादि केनापि प्रयुज्यते, अतएवात्र प्रधानक्रियान्विता बोध्यते इति। यद्वा तेनेति पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। उपमेयं बोध्यं। "स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च, राज्याङ्गानि" इत्यमरः ॥ ५८॥

स गाढबुद्धिस्तमसोपकण्ठे
विवर्तमानं गतभीरभीकम्।
मत्वा मृगं मार्गणलक्ष्यभूत
मनग्रजन्मानमृषिं चकार ॥ ५९ ॥

स इति। गाढबुद्धिः परिपक्वबुद्धिरपि गतभीर्वीरत्वान्निर्भयः स दशरथ-उपकण्ठे विवर्तमानं समीपे स्थित्वा कुम्भमापूरयन्तम् अभीकं निर्भयम् ऋषित्वात् स्वविनाशशङ्कारहितम् अनग्रजन्मानम् अग्रजन्मा ब्राह्मणस्तद्भिन्नं वैश्योऽहं तपसि स्थित इत्यध्यात्मोक्तेर्वैश्यमित्यर्थः ऋषिम् अन्धर्षितनयं तमसा नैशान्धकारेण मृगं हस्तिनं मत्वा निश्चित्य मार्गणलक्ष्यभूतं शरव्यं चकार, कुम्भपूरणशब्दं श्रुत्वा गजोऽयं सशब्दं जलं पिबतीति मत्वा शब्दभेदिना बाणेन विव्याधेत्यर्थः। तथाचाध्यात्मरामायणम्। 'तत्रान्धदम्पतिसुतः कश्चि-त्तृषार्दितः। पिपासार्दितयोः पित्रोर्जलमानेतुमुद्यतः। अपूरयज्जले कुम्भं तदा शब्दोऽभवन्महान्। गजः पिबति पानीयमिति मत्वा महानिशि। बाणं धनुषि सन्धाय शब्दभेदिनमाक्षिपम्' इति। 'मृगः पश्वादिभेदे तुरङ्गे च मतङ्गजे' इति विश्वः। अस्मिन् पक्षे तमसोपकण्ठे इत्यत्र तमसाया नदीविशेषस्य उपकण्ठे समीपे इति केषाञ्चिद्व्याख्यानं चिन्त्यं 'सरयूमन्वगां नदीम्' इति वाल्मीक्युक्तेः सरयूतीर एव तथावर्णनस्यौचित्यात् सरयूतमसयोश्च वस्तुतो भेदात्।

पक्षे तमसा मोहेन गाढबुद्धिराक्रान्तमतिः अतएव गतभीर्निषिद्धेऽपि कामासक्तपशुमारणे निर्भयः स पाण्डुः उपकण्ठे विवर्तमानं तिष्ठन्तम् अभीकं मृगरूपिण्यां स्त्रियां मृगरूपं धृत्वा कामासक्तम् अनग्रजन्मानं नास्ति अग्रजन्मा ब्राह्मणो यस्मात् तादृशं ब्राह्मणश्रेष्ठमित्यर्थः ऋषिं तपस्वितनयं मृगं हरिणं मत्वा मार्गणलक्ष्यभूतं चकार, मृगरूपेण रममाणं कञ्चिन्मुनि-तनयं बाणेन विव्याधेत्यर्थः। तथाच महाभारतम्, 'राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते। चरन् मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयूथपम्। ततस्ताञ्च मृगीं

तपस्विनश्छन्नतनोः शरेण
विभिन्नमूर्त्तेर्जनकान्महाधेः।
शापं सुतापायनिबद्धमृत्युं
प्रियानुवृत्तौ कुशलोऽप्यवाप ॥ ६० ॥

तत्र वल्कपुष्पैः सुपर्विभिः। निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पन्नगभराशुगैः। अथ राजन् महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः। भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संवृतः। संसक्तस्तु तया मृग्या मानुषीमीरयन् गिरम्। क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः" इति (आदिपर्वम्, १०८ अध्यायः)। "अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ" इति मेदिनी ॥ ५९ ॥

तपस्विन इति। प्रिया हृद्या या अनुवृत्तिरनुनयस्तत्र कुशलोऽपि निपुणोऽपि अपराधमार्जनाय अतितरामनुनयं कुर्वन्नपीत्यर्थः दशरथः शरेण बाणेन विभिन्ना विदारिता मूर्त्तिस्तनुर्यस्य तादृशस्य तपस्विनस्तापसस्य तस्य जनकात् पितुरन्धमुनेः सकाशात् शापम् अवाप प्राप्तवान्, शापं कीदृशं सुतापायनिबद्धमृत्युं सुतस्य पुत्रस्य अपायेन विश्लेषेण निबद्धो नियतो मृत्युर्येन तादृशं त्वमपि सुतवियोगेन अहमिव नियतं मृत्युं प्राप्स्यसीत्येवंरूपमित्यर्थः, जनकात् किम्भूतात् छन्नतनोः रहःस्थितमूर्त्तेः तथा महाधेः पुत्रमरणश्रवणात् महान् आधिर्मानसव्यथा यस्य तादृशात् अयमर्थः शरविभिन्नमूर्त्तिं तपस्विनं परित्यज्य तदुक्त्या तत्पितरं अन्धमुनिमुपगम्य पिपासुं तं जलेन सन्तर्प्य तावत् स्वदुश्चरितमुक्तवान् तत् श्रुत्वातिदुःखान्मुमूर्षुरन्धमुनिस्त्वमपि सुतविश्लेषदुःखेन मरिष्यसीति शापं दशरथाय दत्तवान् इति।

पक्षे कुशलोऽपि कार्याकार्यविवेचकोऽपि पाण्डुर्गहनवशात् सुतापाय शोभनतापाय अतिपीडार्थं तपस्विनः शापम् अवाप, शापं कीदृशं, प्रियानुवृत्तौ सम्भोगार्थं प्रियानुसरणे निबद्धमृत्युं नियतमरणरूपं, किम्भूतात् तपस्विनः छन्नतनोर्मृगरूपेणावच्छन्नदेहात्, तथा शरेण विभिन्नमूर्त्तेः, तथा महाधेर्महत्या मानसव्यथाया जनकात् सम्पादकात् ॥ ६० ॥

विषद्रुमस्य व्यसनाश्रयस्य
फलं स लब्ध्वा सहसा निवृत्तः ।
कान्तोपभोगेषु पराङ्मुखात्मा
निनाय कालं निरपत्यदुःखी ॥ ६१ ॥
असन्ततेः सन्ति कुतः सुखानी-
त्यस्यै विचिन्त्य प्रतिपन्नमन्युः ।
समं स्वदारैर्निवृतः सुतार्थे
राजा सुरप्रार्थनतत्परोऽभूत् ॥ ६२ ॥

विषेति। निरपत्येन अपत्याभावेन दुःखी खिद्यमानः स दुष्कृतः कान्तानभोगाः उपभोगाविषयास्तेषु पराङ्मुखात्मा निवृत्तमनाः सन् कालं निनाय निरपत्यदुःखितया विषयरसनवकुन्ददानो तथा कालविलम्बकारीत्यर्थः। किम्भूतः सहसा हठात् व्यसनाश्रयस्य मृगयारूपव्यसनाश्रयस्य विषद्रुमस्य विषवृक्षस्य फलम् ऋषिशापरूपं लब्ध्वा निवृत्तः, मृगयाव्यापारात् पराङ्मुखः।

पक्षे कान्तयोः पत्न्योः कुन्तीमाद्र्योरुपभोगेषु सम्भोगेषु शापभयात् पराङ्मुखात्मा, अतएव निरपत्येनापत्योत्पत्त्यभावेन दुःखी स पाण्डुः कालं निनाय। अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

असन्ततेरिति। असन्ततेरपुत्रस्य जनस्य इहामुत्र च कुतः सुखानि सन्ति भवन्ति। "अपुत्रकस्य लोकोऽस्ति श्रुतिरेषा सनातनी" इत्यादि शास्त्र-विहितं, अस्यै सन्ततये विचिन्त्य प्रतिपन्नो विहितो मन्युर्येन दैन्यं क्रोधो वा येन तादृशो राजा दशरथः स्वदारैः स्वपत्नीभिः कौशल्यादिभिः समं सह निवृतः सुतर्निवृतः सन् सुतार्थं पुत्रलाभाय सुराणां देवानां प्रार्थने उपासने तत्परः आसक्तोऽभूत्। सुतार्थं देवाराधनकृतयत्नोऽभूदित्यर्थः।

पक्षे अतिपन्नमन्युर्मुदितदैन्यो राजा पाण्डुर्निवृतः सन् स्वदारैः कुन्ती-

एतस्मिन् सति समये विपक्षभीताः
क्षीराब्धेस्तटभुवमेत्य शक्रमुख्याः।
गीर्वाणाः कृतनतिसूक्तयस्त्रिधाम्ने
लोकानामुदितमुपप्लवं शशंसुः ॥ ६३ ॥

सन्दिश्य त्रिदशगणं यथानुरूपं
तेजोंऽशैर्भुवि जननाय तत्र तत्र।
दैत्यारिस्तदनु तमोनुदोऽन्ववाये
स्वैरंशैरवतरितुं चतुर्भिरैच्छत् ॥ ६४ ॥

माद्रीभ्यां समं सुराणां धर्मादीनां प्रार्थने आह्वाने तत्परोऽभूत् पूर्वं कुन्त्या शिक्षितेन दुर्वाससोपदिष्टेन मन्त्रेण धर्मादीनाकारितवानित्यर्थः। विचिन्त्यान्तं समानम्। "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इति हेमचन्द्रः ॥ ६२ ॥

एतस्मिन्निति। यदा दशरथेन यदा च पाण्डुना पुत्रार्थं सुराराधना कृता एतस्मिन् समये सति वर्तमाने सति शोभने वा विपक्षेभ्यो रावणादिभ्यः पक्षे कंसचैद्यादिभ्यो भीताः शक्रमुख्या इन्द्रप्रधाना गीर्वाणा देवाः क्षीराब्धेः क्षीरसमुद्रस्य तटभुवं तीरप्रदेशम् एत्य आगत्य कृता नतयः प्रणामाः सूक्तयः स्तुतयश्च यैस्तादृशाः सन्तः, त्रीणि स्वर्गमर्त्यपातालरूपाणि धामानि स्थानानि यस्य तस्मै त्रिधाम्ने सर्वव्यापकाय विष्णवे उदितं रावणादिद्वारा पक्षे कंसादिद्वारा उत्पन्नं लोकानां जनानाम् उपप्लवम् उपद्रवं शशंसुर्निवेदयामासुः। त्रिधाम्ने इति यदभिप्रेत्येत्यादिना चतुर्थी। "धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः" इति हेमचन्द्रः। प्रहर्षिणीवृत्तमिदं, "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

सन्दिश्येति। तदनु तत्पश्चात् देवानां लोकोपप्लवशंसनानन्तरमित्यर्थः, दैत्यारिर्विष्णुः, तेजोंऽशैस्तेजोभागैः यथानुरूपं यथायोग्यं भुवि पृथिव्यां तत्र तत्र किष्किन्धादौ जननाय सुग्रीवादिरूपेण जन्मवदित्यस्य त्रिदशगणं देवगणं

ततो मुनिव्याहृतमन्त्रयुक्त्या
तदीयपत्नीपरिचर्यया च ।
भक्त्योपसत्त्या च नृपस्य जज्ञे
पिण्डोपलब्धिर्विबुधप्रसादात् ॥ ६५ ॥

सन्दिश्य, स्वयं तमोनुदः सूर्य्यस्य अन्ववाये वंशे दशरथस्येव चतुर्भिः स्वैः स्वकीयै-र्वंशैर्भागैः रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपैरित्यर्थः, अवतरितुम् अवतीर्णो भवितुम् ऐच्छत्, यूयमपि मदीयसाहाय्यार्थम् ऋक्षवानरादिरूपेण पृथिव्यामवतरतेति देवानादिश्य स्वयं रामादिरूपेण सूर्य्यवंशेऽवतरितुमिच्छतिस्मेत्यर्थः ।

पक्षे तदनु दैत्यारिर्भुवि तत्र तत्र कुन्त्यादौ यथानुरूपं तेजोऽंशैः युधिष्ठि-रादिरूपैर्जननाय विदशगणं धर्मादिदेवानादिश्य स्वयं तमोनुदश्चन्द्रस्यान्ववाये यदुवंशे चतुर्भिः स्वैरंशैः प्रद्युम्नानिरुद्धसङ्कर्षणवासुदेवरूपैरवतरितुम् ऐच्छत् । प्रद्युम्नानिरुद्धसङ्कर्षणवासुदेवेति चतुर्व्यूहः श्रीकृष्णावतार इति पौराणिकाः । "चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः" इत्यमरः । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं मुनिना ऋष्यशृङ्गेण व्याहृता उक्ता ये मन्त्राः पुत्रेष्टिविषयिका ऋचः तेषां युक्त्या प्रयोगेण तथा तदीयपत्नीनां दशरथस्त्रीणां कौशल्यादीनां या परिचर्या देवानां मुनेर्वा सेवा तया च, तथा भक्त्योपसत्त्या भक्तिपूर्विकया तदेकनिष्ठतया च, विबुधानां देवानां प्रसादात् नृपस्य दशरथस्य पिण्डोपलब्धिः पुत्रोत्पत्त्या पिण्डलाभश्रयो यज्ञे जाता । तदीयपत्नी ऋष्यशृङ्ग-पत्नी दशरथसुता शान्त्या तस्याः परिचर्यया चेति केचित् ।

पक्षे ततोऽन्तपस्य पाण्डोर्विबुधानां धर्मादीनां प्रसादात् क्षेत्रजपुत्रोत्पत्त्या पिण्डोपलब्धिर्जज्ञे, कयेत्याह मुनिना दुर्वाससा व्याहृतः कुन्त्यै दत्तोयोऽभीष्ट-देवाह्वानकमन्त्रस्तद्रूपा या युक्तिस्तया, तथा तदीयपत्न्योः कुन्तीमाद्र्योः परि-परिचर्यया धर्मादीनामुपासनया, तथा भक्त्या भक्तिद्वारा या उपसत्तिः कुन्तीमाद्र्योर्यथायथं धर्म्मादिषु सङ्गस्तया च । दुर्वासोदत्तमन्त्रेण कुन्त्या क्रमेण धर्मपवनेन्द्राणामाकारणा कृता तेन चास्यायुधिष्ठिरभीमसेनार्जुन-

स्फुरदभ्रशृङ्गविततान्यथान्वहं

सवनान्तराण्यधिगतो महीपतिः ।

चतुरोऽपि पञ्चमुखभासुरश्रिय

स्तनयानवाप हरिदश्वतेजसः ॥ ६६ ॥

नामानस्त्रयः पुत्राजाताः, तदनु माद्र्यां च तथैव अश्विनावाकारितौ । ततश्च तस्या अपि द्वौ सुतौ नकुलसहदेवनामानौ जाताविति अर्थः ॥ ६५ ॥

उक्तमर्थं व्याकरोति स्फुरदिति । अथानन्तरं महीपतिर्दशरथः अन्वहं प्रतिदिनं स्फुरता तपःप्रभावाद्दीप्यमानेन ऋष्यशृङ्गेण मुनिना विततानि विहितानि सवनान्तराणि यज्ञभेदान् यज्ञविशेषजनितादृष्टानीत्यर्थः अधिगतः प्राप्तः सन् चतुरोऽपि न केवलमेकं चतुःसंख्यकानपि तनयान् रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपान् पुत्रानवाप प्राप्तवान्, किम्भूतान् पञ्चमुखः शिवः सिंहो वा तद्वद्भासुरा दीप्तिशोभा श्रीर्येषां तादृशान्, तथा हरिरिन्द्रः अश्वौ अश्विनौ स च तौ चेति द्वन्द्वः तेजोवत्तेजः कान्तिरित्येकशेषः हरिदश्ववत्तेजसी येषां तादृशान् इन्द्रवत्प्रतापवतः अश्विनीकुमारवत् कान्तिमतश्चेत्यर्थः । पञ्च विस्तृता मुखेन भासुरा श्रीर्येषां तानित्यपरे ।

पक्षे अथान्वहं वनान्तराणि वनमध्यानि अधिगतः स महीपतिः पाण्डुः चतुरोऽपि पुत्रोत्पत्त्यनुकूलसुरतव्यापारनिपुणः सन्नपि शापवशात् तद्भार्यया कुन्त्या हरिदश्वानां धर्मवाय्विन्द्राश्विनीकुमाराणां तेजसो वीर्यात् पञ्च तनयान् युधिष्ठिरादीन् अवाप, स्वस्य औरसोत्पादनसामर्थ्याभावात् धर्मादिषु नियोगेन क्षेत्रजान् पञ्चपुत्रान् प्राप्तवानित्यर्थः । किम्भूतानि वनान्तराणि, स्फुरन्त्यभ्राणि मेघविशेषा यत्र तादृशानि यानि शृङ्गाणि पर्वतशिखराणि तेषु विततानि विस्तृतानि, किम्भूतान् तनयान् मुखेन भासुरा श्रीर्येषां तान् प्रकाशमुखानित्यर्थः । हरिदश्वेति हरिशब्देन एकशेषवशात् तात्पर्यविशेषवशाद्वा धर्मवाय्विन्द्राश्विनोऽभिधीयन्ते, यद्यपि हरिशब्दस्य धर्मवाचकत्वं न दृष्टं तथापि सर्वधर्मात्मकविष्णुवाचकत्वात् यमवाचकत्वाद्वा तथा कथञ्चित् भवति । [illegible] । [illegible]-

कृतार्थता कीदृगतो नृपस्य
यदेनमालम्बितपुत्रमूर्त्तिः।
देवः स्वयं धर्ममयः सिषेवे
सहानुजन्मा गुरुभक्तिनम्रः ॥ १७ ॥

स लक्ष्मणोन्नीतसमृद्धिरुद्य-
च्छत्रुघ्नसम्पन्नरतैधितश्रीः।
ज्यायान् विरेजे क्रमशोभि रामः
कौमारमासाद्य वयः कुमारः ॥ १८ ॥

मध्याक्रमसङ्ग्रामेषु" इति "तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात् पराक्रमरेतसोः" इति च मेदिनी। "हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु" इति विश्वः। मञ्जुभाषिणी-वृत्तम्। "सजसाजगौ च यदि मञ्जुभाषिणी" इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

कृतार्थतेति। अहो विस्मये नृपस्य दशरथस्य पक्षे पाण्डोः कृतार्थता कृत-कृत्यता कीदृक् अनिर्वचनीयेत्यर्थः, यत् यस्मात् एनं नृपम् आलम्बिता गृहीता पुत्रमूर्त्तिः पुत्ररूपं येन तादृशः सन् धर्ममयो धर्मरूपो देवो विष्णुः श्रीरामरूपेण पक्षे धर्ममयः साक्षात् धर्मो देवो युधिष्ठिररूपेण स्वयं सिषेवे, किम्भूतः अनु-जन्मभिः भरतादिभिः पक्षे भीमादिभिः सह वर्त्तमानः तथा गुरौ पित्रादौ या भक्तिस्तया नम्रः दर्शितविनयः ॥ १७ ॥

स इति। स रामो रामनामा ज्यायान् ज्येष्ठः कुमारो राजपुत्रः कौमारं बाल्यं वयः आसाद्य विरेजे शुशुभे, कौमारं यौवनमिति केचित्। किम्भूतं वयः क्रमेण शोभत इति क्रमशोभि, यद्वा नास्ति भीर्यस्य तदभिक्रमस्तः क्रमेण अभि-समग्रूर्ध्वं समशोभितमित्यर्थम्। स किम्भूतः लक्ष्मणेन लक्ष्मणनामकभ्रात्रा उन्नीता उन्नतां प्रापिता समृद्धिः शोभासम्पत्तिर्यस्य सः, तथा उद्यतो प्रकाशमाना शत्रुघ्नेन तन्नामकभ्रात्रा सम्पन्न शोभाधिक्यं यस्य सः, उद्यतः शत्रुघ्नात् सम्पन्नश्रीरिति

युधिष्ठिरं भीमधनञ्जयाभ्यां
समं दधानं नकुलेन लक्ष्मीम् ।
समादवाप्तं सहदेवनिष्ठं
ज्येष्ठं सुतं वीक्ष्य तुतोष तातः ॥ ६९ ॥

वा, तथा भरतनामक भ्रात्रा एधिता वर्द्धिता श्रीः शोभा यस्य सः, एतेन रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाश्चत्वारो भ्रातर इति सूचितम् ।

पक्षे, स ज्यायान् कुमारो युधिष्ठिरः कौमारं वय आसाद्य विरेजे, किम्भूतः लक्ष्मणेन साम्राज्यव्यञ्जकपद्मादिचिह्नेन उन्नीता अनुमिता समस्तोराज्यसम्पत्तिर्यस्य सः, तथा उद्यती स्पष्टं लक्ष्यमाणा शत्रुघ्नी रिपुनाशिका सम्पद्यस्य सः, तथा भरतस्य भरतवंशस्य एधिता शौर्येन सः भरतस्य नृपविशेषस्येव एधिता शौर्यस्येति वा, अथवा भरतो नटस्तद्वत् एधिता बान्धवैः कल्पिता शौर्यस्य सः बान्धवैर्नटवत् बालानां वेशः क्रियते इति व्यवहारः, तथा क्रमशः क्रमेण वयोवृद्ध्या अभिरामः मनोज्ञः । "लक्ष्मणं लाञ्छने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः" इति विश्वः । "रामानुजे नाट्यशास्त्रे दीप्यन्तो भरतो नटे" इति पुरुषोत्तमः ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिरमिति । तातो दशरथः ज्येष्ठं सुतं रामं वीक्ष्य दृष्ट्वा तुतोष, किम्भूतं युधिष्ठिरं संग्रामस्थिरं संग्रामादपलायिनमित्यर्थः, तथा भीमोरुद्रः धनञ्जयोवह्निस्ताभ्यां समं सदृशं रुद्रवह्निवत्तेजस्विनमित्यर्थः, तथा कुले वंशे लक्ष्मीं शोभां न न दधानं धारयन्तं नञ्द्वयस्य प्रकृत्यर्थावगमकत्वात् कुलं शोभयन्तमित्यर्थः, तथा समात् साधोर्ऋष्यशृङ्गात् अवाप्तं प्राप्तम् ऋष्यशृङ्गकृतयज्ञफलात् प्राप्तमित्यर्थः, मा लक्ष्मीस्तया सह वर्त्तत इति समोविष्णुस्तस्मादवाप्तं नारायणांशसम्भूतमिति वा, तथा देवनिष्ठया देवेषु भक्त्या सहवर्त्तत इति सहदेवनिष्ठस्तम् ।

पक्षे तातः पाण्डुर्युधिष्ठिरं युधिष्ठिरनामकं ज्येष्ठं सुतं वीक्ष्य तुतोष, किम्भूतं भीमधनञ्जयाभ्यां भीमसेनार्जुनाभ्यां समं सहितं तथा नकुलेन नकुलनामकेन भ्रात्रा लक्ष्मीं दधानं तथा समात् पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या नारायणात्

सन्तानलाभादनृणः पितॄणां
हर्षादसम्भावितपूर्वशापः ।
सार्द्धं स्वदारैरनुभूतकामः
स शक्रतोषैकरतिर्बभूव ॥ २० ॥
विद्यागुरूणां निलयादवाप्य
काले कुमारा धृतराष्ट्रमेत्य ।

मयासम् । समं साम्यम् अतति गच्छतीति समात् पक्षस्तु समानमेववाम् अति तातपिशिष्यम् अथवाम् प्राक्तनपुण्यबलाद्बृमिति वा तथा सपदैव सपदैक तातकभ्रातरि निष्ठा अनुरागो यस्य तम् । "भीमोऽम्लवेतसे घोरे भ्रातो मध्यम-पाण्डवे" इति, "धनञ्जयोऽर्जुने वह्निनागभिद्वेषमारुते" इति "सर्वमानुकस्ताविनु समं सावभिधेयवत्" इति च मेदिनी ॥ १९ ॥

सन्तानेति । स्वदारैः कौशल्यादिभिः सार्द्धमनुभूताः कामा विषया येन तादृशः सः दशरथः यज्ञाद्यनुष्ठानेनासुरविनाशनेन वा शक्रस्य इन्द्रस्य तोषे एका केवला रतिरनुरागो यस्य तादृशोबभूव निश्चिन्ततया यज्ञादिना केवलमिन्द्रं तोषयामासेत्यर्थः, किम्भूतः सन्तानलाभात् पुत्रप्राप्त्या पितॄणामनृणः पितृणाम् अनृणः प्रजया पितृभ्य इति श्रुतिः, अतएव हर्षात् सन्तानलाभजनिताह्लादात् असम्भावितोऽचिन्तितः अन्धमुनिदत्तः पूर्वशापो येन सः ।

पक्षे हर्षात् असम्भावितोविस्मृतः पूर्वशापोमृगरूपिमुनिना दत्तः "स्त्रिया-सक्तोमरिष्यसि" इत्येवंरूपोयेन तादृशः स पाण्डुः स्वदारैर्माद्र्या सार्द्धम् अनुभूत-कामः माद्र्यां कामासक्तः सन् शक्रतोषैकरतिर्बभूव माद्रीमुपगम्य पूर्वोक्तशाप-वशात् प्राणान् विहाय इन्द्रलोकं गत्वा तत्रावस्थानेन निरन्तरमिन्द्रं तोषया-मासेत्यर्थः, अनुभूतकामः सन् स्वदारैः सार्द्धं शक्रतोषैकरतिर्बभूवेति वा, माद्र्याः सहमरणात् तया सार्द्धमिन्द्रलोकं जगामेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥२०॥

विद्या इति । कुमारा रामादयः काले अध्ययनोपयुक्तसमये गुरूणां वशिष्ठादीनां निलयात् गृहात् विद्याः अवाप्य धृतं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं येन तादृशं दशरथमेत्य प्राप्य प्रजासु अधिकं प्रवीणाः, किम्भूताः ...

ववन्दिरे भूमिपतिं जनानां
विलोचनालीरनिमेषयन्तः ॥ ७१ ॥

गुणैरुपेतागुरुभीष्महृद्यैः
र्वत्तानुरूपैर्वचनैर्विनीताः।
कृपाश्रयास्ते कुशलाः कलासु
प्रमाणकोटिप्रवणा विजह्रुः ॥ ७२ ॥

प्रेक्षकाणां विलोचनालीर्नयनपङ्क्तीरनिमेषयन्तः निमेषशून्याः कुर्वन्तः प्रेक्षकानतितरामानन्दयन्त इत्यर्थः ॥

पक्षे कुमारा युधिष्ठिरादयः काले पाण्डुमरणोत्तरं विद्यागुरूणां मुनीनां निलयात् तपोवनात् एत्य मुनिभिः सार्द्धमागम्य धृतराष्ट्रं धृतराष्ट्रनामानं भूमिपतिं पाण्डुज्येष्ठम् अवाप्य ववन्दिरे, अन्यत् समानम्। श्लिष्टकाव्ये व्यवहित-योजना न दोषायेति न कष्टम्यम्। "धृतराष्ट्रः सुराज्ञि स्यात् पक्षिक्षत्रिय-भेदयोः" इति विश्वः ॥ ७१ ॥

गुणैरिति। ते रामादयः विजह्रुः विहारं चक्रुः, किम्भूताः गुरुभिर्गभीरैः भीष्मैः शत्रूणां भयदैः, हृद्यैः साधूनां मनोज्ञैर्गुणैरुपेता युक्ताः, तथा वृत्तानुरूपैः क्षत्रिययोग्यैर्वचनैर्विनीताः गुरुभिः शिक्षिताः, तथा कृपाया दयाया आश्रया आधाराः नीचेषु दयावन्त इत्यर्थः, तथा कलासु चतुःषष्टिप्रकारविद्यासु कुशलाः तथा प्रमाणानां हेतूनां कोटौ कोटिसंख्यकेष्वपि हेतुवादेष्वित्यर्थः प्रवणा निपुणाः प्रमाणानां सत्यवादिनां कोटौ अग्रे प्रवणाः सत्यवादिनामग्रगण्या इत्यर्थः इतिवा, प्रमाणानां शास्त्राणां कोटावुत्कर्षे प्रवणा इति केचित्। "प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि। इयत्तायाञ्च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि" इति "कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽस्त्रोसंख्याभेदप्रकर्षयोः" इति च मेदिनी।

पक्षे ते युधिष्ठिरादयः विजह्रुः, किम्भूताः गुरुर्द्रोणाचार्यः भीष्मः शान्तनवः तयोर्हृद्यैर्दयकर्मैर्गुणैरुपेताः, तथा क्षत्ता विदुरस्य अनुरूपैर्योग्यैर्वचनैर्विनीताः, अस्मिन् पक्षे क्षत्त्रेति तृतीयान्तं भिन्नपदं, तथा कृपः कृपाचार्यः आश्रयो-ऽवलम्बो येषां ते तथा, कलासु कुशलाः, तथा प्रमाणकोटिः कौरवाणां क्रीडाश्रमि-

ते स्निग्धगम्भीरगिरः कुमारा
स्त्रैलोक्यतापप्रशमाय दक्षाः ।
नवाम्बुवाहा इव धार्तराष्ट्रा-
नुद्वेजयन्ति स्म चिरं विपक्षान् ॥ ७३ ॥
गुरुकृपोपनतायुधविद्यया
समधिकं परिवृंहिततेजसः ।

क्षत्र प्रवराः । विदुरस्य विचित्रवीर्य्य-दास्यां जातत्वात् क्षत्तृशब्दवाच्यत्वम् । "क्षत्ता शूद्रात्क्षत्त्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यात्त्रियुक्त-वेधसोः पुमान्" इति मेदिनी ॥ ७२ ॥

ते इति । ते कुमारा रामादयः विपक्षान् शत्रून् चिरम् उद्वेजयन्तिस्म भौषितवन्तः, उपमिनोति—नवाम्बुवाहा इव धार्तराष्ट्रानिति यथा नवाम्बु-वाहा नवीनमेघा विपक्षान् विकृतपक्षयुक्तान् धार्तराष्ट्रान् हंसविशेषान् उद्वेजयन्ति मानसगमनाय व्याकुलयन्ति तथेत्यर्थः, किम्भूताः कुमारा नवाम्बु वाहाश्च, स्निग्धाः स्नेहव्यञ्जिकाः अथ च मरूक्षाः गम्भीरा दुर्बोधाभिप्रायाः अथ च विशाला गिरोवचनानि अथ च निर्घोषा येषां ते तथा, त्रैलोक्यताप-प्रशमाय दक्षाः उपद्रवनिराकरणेन मेघपक्षे जलवर्षणेन त्रिलोकीतापशान्तौ निपुणाः । वर्षाकाले मेघोदयादुद्विग्नचित्ता विकृतपक्षाश्च भूत्वा हंसा मानससरोवरं गच्छन्तीति कवीनां समयः ।

पक्षे ते कुमारा युधिष्ठिरादयः चिरं विपक्षान् बहुकाल जातवैरान् धार्त-राष्ट्रान् धृतराष्ट्रपुत्रान् दुर्योधनादीन् नवाम्बुवाहा इव उद्वेजयन्तिस्म, यथा नवाम्बुवाहा धार्तराष्ट्रान् हंसविशेषान् उद्वेजयन्ति तथेत्यर्थः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । उपमेयं श्रौती । "धार्तराष्ट्रोऽसिताङ्घ्र्याद्युहंसे कौरव-सर्पयोः" इति मेदिनी ॥ ७३ ॥

उक्तमर्थं द्रढयति

गुविति । रूपसुता रामादयः परभीषयतां शत्रूणां भयकरत्वं दर्शितवन्तः, किम्भूताः गुरूणामाचार्याणां कृपया अनुग्रहेण उपनता प्राप्ता या आयुध-

पवनसङ्गतपावकसन्निभा
नृपसुताः परभीषणतां दधुः ॥ ७४ ॥

रसप्रसङ्गैरपराजितानां
द्विजिह्वमार्गैर्न वशीकृतानाम् ।
तीव्रप्रतापज्वलनेन तेषां
भाव्यं भयं शत्रुगणोऽनुमेने ॥ ७५ ॥

विद्या धनुर्वेदस्तया समधिकं यथा स्यात्तथा परिबृंहितानि संवर्द्धितानि तेजांसि येषां ते अतएव पवनसङ्गतो वातोद्दीपितो यः पावको वह्निस्तस्य सन्निभा सादृश्यं येषां ते ।

पक्षे नृपसुता युधिष्ठिरादयः गुरुर्द्रोणः कृपः शारद्वतः ताभ्याम् उपनता या आयुधविद्या तया परिबृंहिततेजसः अन्यत् समानम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तं "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

रसेति । शत्रुगणस्तेषां रामादीनां तीव्रो दुःसहो यः प्रतापज्वलनः प्रतापाग्निस्तेन भाव्यं भावि भयम् अनुमेने निश्चितवान् तेषां दुःसहप्रतापं दृष्ट्वा एतेभ्योऽस्माकं भयं भविष्यतीति निश्चितवानित्यर्थः तीव्रप्रतापज्वलनेन हेतुना तेषां भाव्यम् उत्पादनीयं भयमिति वा अस्मिन् व्याख्याने तेषामिति कर्त्तरि षष्ठी । नन्वास्तां नाम दुःसहप्रतापः युवानस्ते शृङ्गारादिपरतन्त्रा भविष्यन्ति ततश्च खलव्यवहारैः सुकरमेव तेषां वशीकरणं कथं भयसम्भावनेत्याशङ्कां विशेषणाभ्यां निराकरोति तेषां किम्भूतानां रसस्य शृङ्गारादेः प्रसङ्गैर्योगैरपराजितानाम् अनभिभूतानां जितेन्द्रियाणामित्यर्थः, तथा द्विजिह्वमार्गैः खलव्यवहारैर्न वशीकृतानाम् अनायत्तानाम् अतिबुद्धिमतामित्यर्थः, ये हि जितेन्द्रिया बुद्धिमन्तः प्रतापिनश्च तेभ्यो भयसम्भावना युज्यत एवेति भावः ।

पक्षे शत्रुगणो दुर्योधनप्रभृतिः रसप्रसङ्गैर्विषप्रदानैरपराजितानां विनाशयितुमशक्यानां तथा द्विजिह्वानां सर्पाणां मार्गैरन्वेषणैर्दंशनादिभिर्न वशीकृतानां न विनाशितानां तेषां युधिष्ठिरादीनां तीव्रः प्रतापसन्तापो यस्य